

**Экономикалық
шолу
№1, 2014**

Алматы, 2014

«Экономикалық шолу» шығарылымының мазмұны №1 2014¹

№	Мақала атауы	Автор	Бөлімше	Көлемі, бет
Проблемалар мен пайымдаулар				
1.	Ақша-кредит саясаты: мұнай арқылы сынау	Талханбаева И.	Зерттеулер және стратегия департаменті	10
2.	Кеден Одағы, Түркия және Украина елдеріндегі әлеуметтік қамсыздандыруға мемлекеттік шығындар: әсер ету факторлары және қаржыландыру көздері	Ш.С. Байділданова, А.М.Кулкаева	Зерттеулер және стратегия департаменті	10
3.	Кеден одағына (КО) қатысушы елдердегі экспорт-импорттық валюта бақылауының ұлттық жүйелерін салыстырмалы талдау	Кабетенова В.Г.	Төлем балансы және валюталық реттеу департаменті	4
4.	БЭК-ке қатысушы елдердің қаржы нарығындағы ықпалдасу процестері	Абдукаримова Г.	Қаржы тұрақтылық департаменті	3
5.	Алыпсатарлық капиталдың ағындарын бақылау	А.М. Боранбаева, А.А. Кангелдиева	Төлем балансы және валюталық реттеу департаменті	7
6.	Қазақстан Республикасында FOREX нарығын реттеу мәселелері	Е.К. Сманов	Төлем балансы және валюталық реттеу департаменті	3
Экономика және Қаржы нарығы: аймақтық аспектілер				
7.	Қаржылық қызметтерді тұтынушылардың құқықтарын қорғау – Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкінің негізгі міндеттерінің бірі ретінде	Б.М.Диханчинов	Алматы облыстық филиалы	3
8.	Ақмола облысында қолма-қол ақшасыз төлемдерді дамыту	Г.М. Омарова	Ақмола филиалы	3
9.	Қарағанды облысы банк секторының жағдайы және дамуы.	Ә.Б. Зейрденнова	Қарағанды филиалы	5
10.	Алматы облысындағы уәкілетті ұйымдардың айырбастау пункттерінің қызметі	Е.Н. Жакупов	Алматы облыстық филиалы	3

¹ Мақалалар авторларының ой-пікірлері Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкінің ұстанымымен бір-біріне сай келмеуі мүмкін

Ақша-кредит саясаты: мұнай арқылы сынау

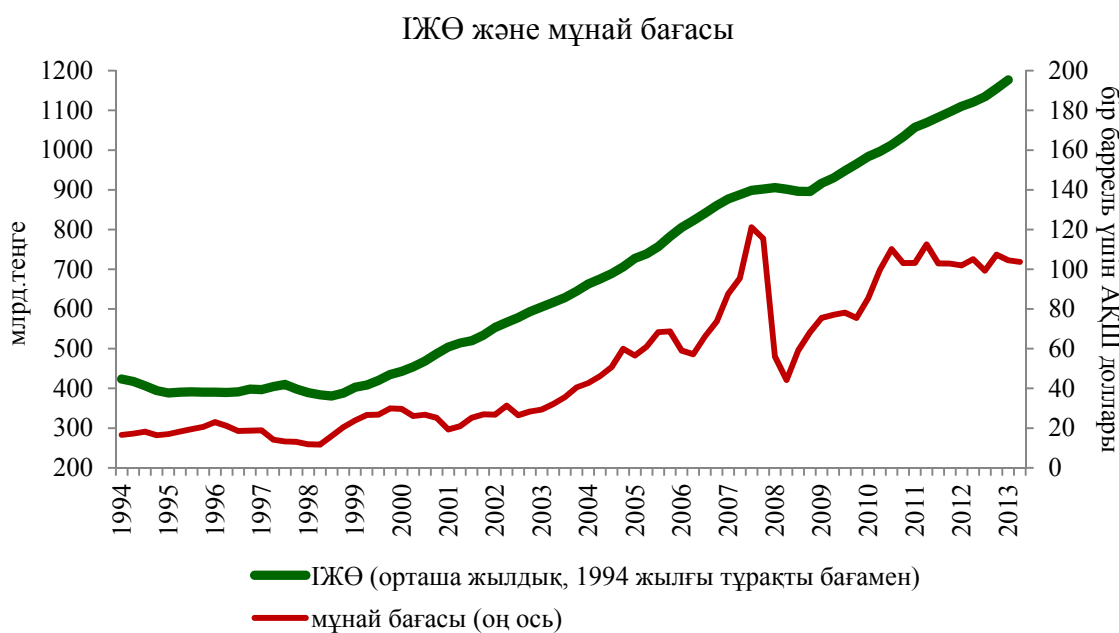
Индира Талқанбаева – Зерттеулер және стратегиялық талдау департаментінің бас маман-талдаушысы

Қазақстандағы экономикалық көрсеткіштер серпіні шикізат тауарларының, атап айтқанда мұнайдың халықаралық нарықтардағы бағасының өзгеруіне айтарлықтай тәуелді. Мұнайдың экспорты сыртқы саудада едәуір үлес алатынын, ал мұнай бағасы айтарлықтай өзгермелі екенін және ішкі нарықта дағдарыстық теңгерімсіздікке әкелуі мүмкін екендігін ескерсек, оңтайлы ақша-кредит саясатын әзірлеу мәселесі маңызды болып табылады.

Қазақстанның мұнай-газ өнеркәсібінің республиканың экономикалық дамуында маңызды рөл атқаратыны құпия емес. Бұл ішкі жалпы өнімнің қозғаушы күштерінің бірі, сондай-ақ ұлттық бюджеттің маңызды кіріс көзі болып табылады.

Мұнайдың рөліне көңіл бөле отырып Қазақстан экономикасына қысқаша шолу жасап көрелік. Ол мынадай фактілерді анықтап береді. ІЖӨ мен мұнай бағасы үшін құрылған уақыт қатары ауыспалылар қатары үрдісінің ұқсас екендігін көрсетіп отыр: 2000 жылға дейін салыстырмалы түрде көлденең қозғалыс және 2001 жылдан кейін айтарлықтай өсу байқалады (1-сурет).

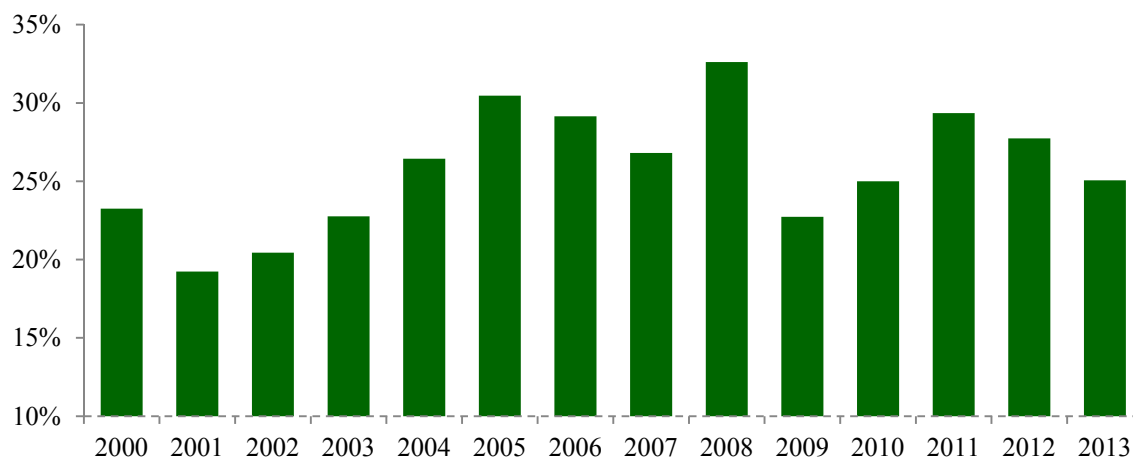
1-сурет

дерек көзі: ҚРҰБ

Мұнай экспортының ІЖӨ-ге арақатынасы бұл тәуелділікті де көрсетіп отыр. 2003 жылдан бастап бұл арақатынас 23% мен 33% аралығында тұр және орташа алғанда 27%-ды құрайды (2-сурет).

Мұнай экспортының ІЖӨ-ге арақатынасы

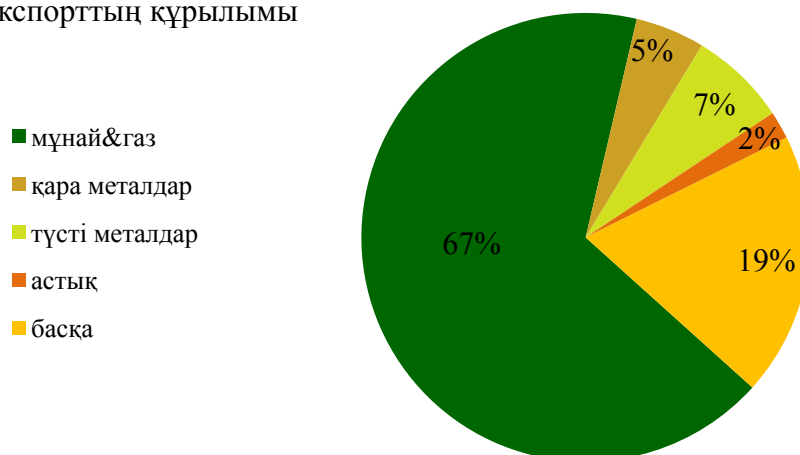
дерек көзі: ҚРҰБ

Қазақстан экспортының құрылымын қараған кезде мұнай мен мұнай өнімдерінің табиғи газбен бірге экспорттың жалпы көлемінің шамамен 67%-н құрайтындығы көрініп тұр (3-сурет). Осылайша, мұнай бағасы сауданың талаптарын айқындайтын айтарлықтай маңызды фактор болып табылады. Басқа экспорт тауарлары мыс, алюминий, мырыш, уран сияқты қара және түсті металдардан тұрады. Олар экспорттың жалпы көлемінің 12%-н құрайды. Бұл ретте осы экспорт тауарларының бағасы мұнай бағасымен күшті түзетілгенін атап өту қажет. Сондай-ақ мұнай Қазақстан импортының құрылымына, атап айтқанда, аралық өндіріс тауарларының құрамына кіреді. Алайда оның аралық өндірістегі тауарлар құрылымындағы үлесі көп емес.

Экспорттағы шикізат тауарларының үлесіне негізделген экономиканың «шикізаттық» сипатының критерийі бар. Егер шикізат айтарлықтай үлес алатын болса, онда ол ел экономикасының тұтынушылық және инвестициялық тауарлар мен қызметтер жасауда басқа елдермен бәсекелесуге қауқарсыз екендігін білдіреді. Осыған байланысты қазақстандық экономиканың шикізатқа мамандануы, өкінішке орай, төмендемей отыр.

3-сурет

Экспорттың құрылымы

дерек көзі: ҚРҰБ

Қазақстанда соңғы 15 жыл экономиканың жылдам өсуімен сипатталады. 2000-2007 жылдары ІЖӨ-нің орташа жылдық өсуі шамамен 10%-ды құрады. Бұл ретте өсу фазасы, бұрын айтылып кеткендей, аздап ауытқып, құлдыраған кезеңін қоспағанда, мұнай бағасының қолайлы болу кезеңімен сәйкес келеді. Мәселен, егер тоқсаныншы жылдары Brent сұрыпты мұнайдың орташа бағасы шамамен 15 АҚШ долларын құраса, 2001 жылдан бері 25 доллардан түспеген, кейіннен 100 доллардан асып кеткен бағаның өсу үрдісі байқалады. Осылайша, экономиканың өсуіне серпін берген факторлардың ішінде Қазақстан экспортының негізгі баптарының әлемдік бағасының жоғары болуы неғұрлым маңызды болып табылады.

Халықаралық нарықтардағы бағалардың айтарлықтай ауытқуының жағдайында Қазақстан экономикасының шикізат экспортына тәуелділігі макроэкономикалық тұрақсыздық проблемаларын туындатуы мүмкін. Қазақстанның нақты ІЖӨ-нің өсуінің 2008 жылғы 3,3%-ға және 2009 жылғы 1,2%-ға дейін күрт құлдырауы сыртқы экономикалық конъюнктураның қолайсыз өзгерістерінің ықтимал салдары күрделілігінің растауы болуы мүмкін (4-сурет). ІЖӨ-нің өсу қарқынының 2008 жылы төмендеуі Lehman Brothers инвестициялық банкінің банкрот болуынан туындаған әлемдік қаржы дағдарысының салдарын көрсететін фактісін ескергеннің өзінде мұнай бағасының төмендеу әсері бұрынғысынша айтарлықтай болып қалып отыр.

4-сурет

дерек көзі: ҚРҰБ

Мұнай дағдарысының Қазақстанның халықаралық тауар айналымына теріс әсерін 2008 және 2009 жылдары ІЖӨ-нің пайызымен алынған экспорт пен импортты салыстырған кезде көруге болады: ІЖӨ айтарлықтай төмендеді, бірақ халықаралық сауда едәуір күшті зардап шекті. 2008 жылға дейінгі тауар айналымының ІЖӨ-ге пайызбен қатысты тұрақты өсуінен кейін біз 2009 жылы бұл арақатынастың, көбіне, экспорттың айтарлықтай құлдырауы есебінен күрт түскенін көріп отырмыз (1-кесте). Бұл ретте экспорттың жалпы құнының 2008 жылы өсуі және 2009 жылы төмендеуі негізінен бағалардың өзгеруіне байланысты болды. Экспорттың көлемі, іс жүзінде, өзгерген жоқ.

	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Экспорт	49,5	47,9	45,8	53,3	37,6	40,7	44,9	42,5	37,5
Импорт	31,5	29,8	31,4	28,4	24,7	21,0	19,6	22,8	22,2
Тауар айналымы	81,0	77,7	77,2	81,7	62,3	61,7	64,5	65,3	59,7

дерек көзі: ҚРҰБ

Соңғы бірнеше жылда сауда балансының оң сальдосы айтарлықтай зор мәнге ие (5-сурет). Қазақстанның сауда балансы 1998 жылдан бері көбіне мұнайдың және басқа да шикізат тауарларының сыртқы нарықтарға жеткізілуінің ұлғаюы салдарынан оң сальдоға ие. Осыған байланысты жиі қозғалатын мәселе Қазақстанның сауда балансы мұнай бағасына қаншалықты тәуелді екендігі. Жүргізілген талдау мұнай мен тауарлар экспорты бағаларының арасында корреляцияның жоғары екендігін көрсетіп отыр. Мәселен, мұнай бағасы өскен кезде сол траекториямен экспорт та көтеріледі. Бұл ретте импорттың төмендеуі және 2009 жылы оң сауда балансын белгілеу теңгенің девальвациясын өткізуге негіз болғанын атап өту қажет. Классикалық нарықтық экономикада ұлттық валютаның айырбастау бағамы ішкі, сол сияқты сыртқы жағдай қалай өзгерсе де тепе-тең деңгейде барабар тұрақтана отырып, кедергісіз ауытқиды.

5-сурет

дерек көзі: ҚРҰБ

Мұнай бағасы ағымдағы операциялар шотының сальдосына айтарлықтай және тікелей әсер етеді (6-сурет). 2008-2009 жылдары мұнай бағасының өзгеруі тауарлар саудасымен салыстырғанда қызметтер саудасына айтарлықтай аз әсер етті. Бұл ретте тауарлар саудасының абсолютті шамамен алғандағы көлемі қызметтер саудасының көлемінен төрт есе көп екендігін есте сақтау қажет. Сонымен қатар мұнай бағасының өзгеруі бастапқы кірістер шотына айтарлықтай әсер етті, ол 2008 жылы мұнай бағасының өсуіне қарай айтарлықтай өсті және 2009 жылы мұнай бағасының құлдырауымен бірге төмендеді. Тұтастай алғанда, мұнай компанияларының пайданы репатриациялау көлемі

айтарлықтай жоғары және оны Қазақстанның тауар айналымының көлемімен салыстыруға болады. Сауда балансының оң сальдосына қарамастан, ағымдағы операциялар шотының профициті соңғы жылдары біртіндеп қысқарып, 2013 жылы импорт деңгейінің өсуімен және шетелдік компаниялар пайдасын репатриациялаудың өсуімен бірге мұнай экспортының әлсіз ұлғаюынан теріс күйде қалыптасты.

6-сурет

дерек көзі: ҚРҰБ

Мұнай бағасының өзгеруі теңгенің номиналды айырбастау бағамы ауытқуларының негізгі факторы болып табылады: мұнай бағасы өскен кезде теңге нығайуы үрдісіне ие және керісінше (7-сурет). 2003-2007 жылдары шикізат тауарларының әлемдік нарығында бағаның тұрақты өсуі байқалған кезде, теңге шамамен 1 АҚШ доллары үшін 155 теңге деңгейінен 120 теңгеге дейін біртіндеп нығайды. Инфляциялық таргеттеу қағидаттарына көшу жөніндегі дайындық жұмыстарының шеңберінде Ұлттық Банк валюта бағамын қалыптастыру процесіне араласқан жоқ. Интервенциялар сирек жүргізілді, бағамның тұрақсыздандыратын ауытқуларына жол бермеуге немесе нарықта шетел валютасының айтарлықтай ұсынысы болған кезде елдің халықаралық резервтерін жинақтауға бағытталды.

7-сурет

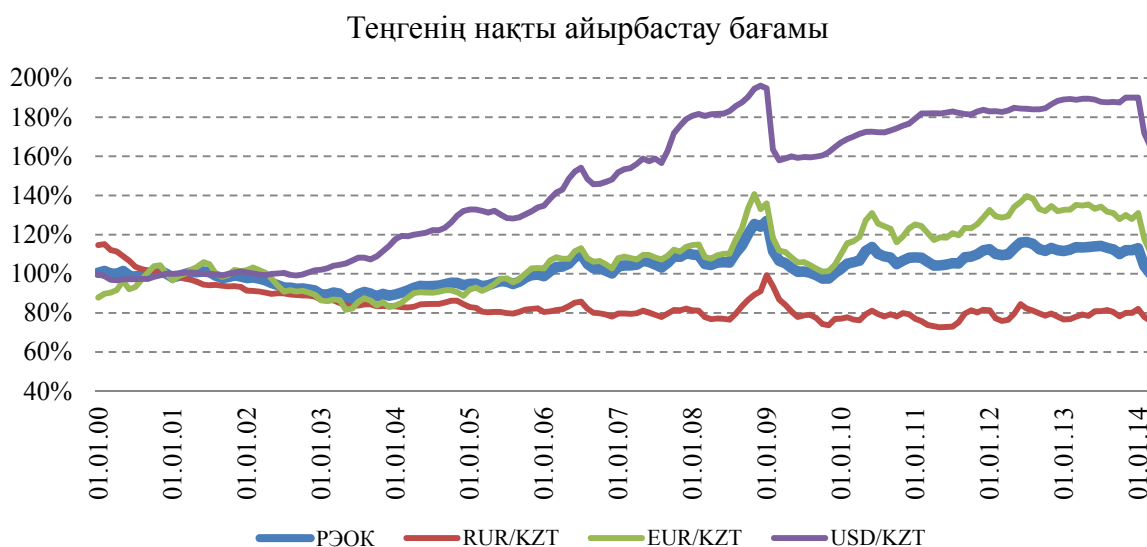

дерек көзі: ҚРҰБ

2007 жылы басталған әлемдік қаржы дағдарысы Ұлттық Банктің айырбастау бағамының саясатына деген тәсілдерді өзгертуіне әкеп соқты. Бағамды белгілеу саясаты ресми түрде жарияланбағанның өзінде Ұлттық Банк девальвациялық күтулердің өсуінің алдын алу мақсатында теңгенің бағамын байқатпай реттей бастады. Девальвациялық күтулерді әлемдік қаржы дағдарысының ішкі нарыққа таратылуының салдарынан болған банк дағдарысы туралы алып-қашпа сөздер туындатты.

Мұнайға жоғары бағалар болған жағдайда, Қазақстан мұнай экспортері ретінде сөзсіз ұтымды позицияда тұр. Алайда мұнай бағаларының өсуі теңге бағамының нақты көрсетуде біртіндеп нығаюына апаратынын ескермеуге болмайды (8-сурет). Мәселен, 2003 жылдан бастап теңгенің нақты тиімді айырбастау бағамының біртіндеп нығаю үрдісі байқалып отыр. 2003 жылғы қаңтар – 2008 жылғы қыркүйек аралығындағы кезеңде НТАБ бағамы 25 пайызға нығайды. Осылайша, баға күйзелістерінің экономикаға оң әсері отандық өндірушілердің бәсекеге қабілеттілігін жоғалтумен біртіндеп теңеседі.

8-сурет

дерек көзі: ҚРҰБ

Көріп отырғанымыздай, теңгенің НТАБ нығаюы 2008 жылғы 3-тоқсанда мұнай бағаларының күрт құлдырауымен қатар үдей бастады. Ол кезеңде барлық дерлік мұнай өндіруші елдер өздерінің валюталарының құнсыздануына мүмкіндік берді, оның ішінде Қазақстанның негізгі сауда әріптесі Ресей де бар. Ол сәтте Ұлттық Банк ресми емес жағдайда номиналдық айырбастау бағамын белгілі бір шекте ұстап тұру саясатын ұстанғандықтан және оның инфляцияны төмендету жөніндегі тұрақты күш-жігер жұмсауын назарға ала отырып, Қазақстанның экспорты өзінің бәсекеге қабілеттілігін тез жоғалта бастады.

Осылайша, 2008 жылдың аяғында мұнай бағаларының күрт түсуі және негізгі сауда әріптестері елдерінде валюталардың құнсыздануы сауда жағдайларының нашарлауына және теңгенің нақты көрсетуде нығаюына алып келді (2003 жылдың басынан басталған кезеңде жалпы нығаю нақты көрсетуде 40%-ға жуық болды), бұл 2009 жылдың басында ұлттық валютаның айырбастау бағамын түзетуді талап ететін негізгі фактор болды. Бәсекеге қабілеттілік 2009 жылғы ақпандағы құнсызданудан кейін қалпына келтірілді.

Соңғы бірнеше жылда сауда балансының белсенді сальдосы және шетел валютасының ішкі нарыққа айтарлықтай келуі валюталық резервтердің айтарлықтай көлемін жинақтауға мүмкіндік берді (9-сурет). Өсуі баяулаған 2007 және 2008 жылдарды

қоспағанда, халықаралық резервтердің тұрақты өсуі байқалып отыр. Бұл теңгенің айырбастау бағамына қысымнан Ұлттық Банк айырбастау бағамын ұстап тұруға өз резервтерін пайдалануына байланысты болды.

Айырбастау бағамына қысымның айтарлықтай болғанын атап өткен жөн. Бірнеше ай бойы Ұлттық Банк айырбастау бағамын ұстап тұру үшін валюталық интервенцияларға 6 млрд. АҚШ долларынан астам жұмсады. Резервтерді одан әрі төмендетуді болдырмау құнсыздану жүргізу себептерінің бірі болды.

9-сурет

дерек көзі: ҚРҰБ

Соңғы 14 жылда Қазақстанда инфляцияның тұрақты, сәл жоғары деңгейі байқалып отыр (10-сурет), ол экономиканың жоғары өсу қарқындарын көрсетіп отырған елдерге тән. Ағымдағы қарқындармен салыстырғанда елдегі баға деңгейінің неғұрлым жоғары өсу қарқындары 2007-2008 жылдары байқалды, ол кезде әлемдік тауар нарықтарында бағалардың өсу үрдісі, оның ішінде инфляция байқалды. Тұтынушылық сұраныстың едәуір артуы және биоотын өндірісінде пайдалану болашағы нәтижесінде азық-түлік және аграрлық техникалық дақылдардың бағалары айтарлықтай өсті. Одан әрі мұнай бағаларының күрт өсуі орын алды, ол инфляцияны одан әрі «өршітті». Мұнайды қоса алғанда, тауарларға бағалардың құлдырауымен қатар, инфляция бірнеше айда айтарлықтай төмендеді. Осылайша, сыртқы факторлардың әсері, оның ішінде мұнай бағалары туралы айтатын болсақ, инфляцияның өсуі жоғары бағалар кезінде ғана емес, сыртқы нарықтардағы бағалардың едәуір өзгерістері кезінде де байқалады.

Осылайша, ақша-кредит саясатын жүргізу кезінде назарға алынатын және мұнайға әлемдік бағалардың әсеріне елеулі ұшыраған барлық макроэкономикалық ауыспалылар атап көрсетілді. Осыған орай ақша-кредит саясатының негізгі бағыттарын әзірлеген кезде түрлі сценарийлер, оның ішінде мұнайға бағалардың күтілетін серпінімен байланысты сценарийлер қарастырылады.

дерек көзі: ҚРҰБ

Ұлттық Банктің ақша-кредит саясатының негізгі мақсаты қазақстандық экономиканың дамуындағы кез келген сценарий кезінде бағалардың тұрақтылығын қамтамасыз ету болып табылады. Елдің орталық банкі ретінде Ұлттық Банк классикалық құралдардың жиынтығын пайдалана отырып, ақша нарығындағы мөлшерлемелерді басқаруға және банк секторының өтімділігін реттеуге тиіс. Өз кезегінде, банк жүйесі қаржылай қаражаттың экономикаға өткізу жолы бола отырып, төмен инфляция жағдайларында оның тұрақты жұмыс істеуін қамтамасыз етеді.

Ұлттық Банк мөлшерлемелерді басқару және өтімділікті реттеу үшін ақша-кредит саясаты құралдарының жиынтығына ие. Алайда теориялық тұрғыдан алғанда бұл тетік тек экономикалық тұрақтылық және дағдарысты құбылыстардың болмауы кезеңінде ғана салыстырмалы түрде тиімді болуы мүмкін. Мұндай кезеңдерде ұлттық валютаның айырбастау бағамын реттеу іс жүзінде талап етілмейді. Әрине, қаржы нарығының жеткіліксіз дамуына байланысты, Ұлттық Банктің нарықтық мөлшерлемелерді басқару жөніндегі іс-қимылдары онша тиімді емес. Соған қарамастан, ақша-кредит саясатына қолданыстағы құралдар мен тәсілдерді жетілдіре отырып және жаңа құралдар мен тәсілдерді әзірлей отырып, Ұлттық Банк өзінің елдің орталық банкі ретіндегі рөлін орындайды.

Алайда дағдарысты кезеңдерде Ұлттық Банк нарықтық заңдарға араласуға мәжбүр болады. Бұл айырбастау бағамының саясатына да қатысты. Қазақстан экономикасының әлемдік экономикаға жоғары ықпалдасуына орай, кез келген сыртқы теңгерімсіздіктер ішкі нарықтағы ахуалға сол сәтте әсер етеді. Айырбастау бағамына қысым Ұлттық Банктің валюталық интервенцияларды белсенді жүргізуге және бағамның айтарлықтай түзетуін жасауға мәжбүрлей отырып, күшейеді.

Мұндай іс-қимылдардың негізгі себебі экономиканы долларландырудың жоғары деңгейі, ол басқа себептерге де негіз болады. Тарихи тұрғыдан долларландырудың өсуі экономикалық тұрақсыздыққа және жоғары инфляцияға әсер ретінде болды, ол ауыспалы экономикасы немесе дамушы нарықтары бар елдерге тән болды. Халық өз активтерін әртарапандыруға және ұлттық валютаның құнсыздану тәуекелінен қорғауға ұмтылады.

Салыстырмалы түрде алғанда гиперинфляция және валютаның құлдырауы соңғы орын алған көптеген елдерде, оның ішінде мұнай бағаларының құлдырауы себебі бойынша, Қазақстан халқы өз жинақтарының айтарлықтай бөлігін шетел валютасында сақтауға тырысады. Сонымен қатар, халықтың сату мен сатып алуды шетел валютасында жүзеге асыруға, әсіресе жылжымайтын мүлік және авто нарығында басымдық беруі орын алып отыр, онда ақы төлеу негізінен қолма-қол ақшамен және кассалық аппараттарды пайдаланбай жүргізіледі. Нәтижесінде ұлттық валютаға сенімнің төмен деңгейі және халықтың және нарыққа қатысушылардың саудасын және жинақтауын шетел валютасымен жүргізуге қалыптасқан әдеті пайда болады.

Шетел валютасымен жинақ жасауға ұмтылуды тек халық ғана емес, сол сияқты қаржы нарықтарына кәсіби қатысушылар да көрсетіп отыр. Нарыққа қатысушылардың ұтымсыз іс-қимылы және олардың жоғары тәуекелдерге, оның ішінде валюталық тәуекелдерге ұшыраған шешімдерді қабылдауға икемділігі байқалып отыр. Нарыққа қатысушылардың теңгелік өтімділікті тікелей мақсаты бойынша емес, шетел валютасының нарығында алыпсатарлық мәмілелерді жүзеге асыру үшін пайдалануға бейімділігін атап өтуге болады. Нарыққа қатысушылардың жете жұмыс істемеуінің басқа айғақтары бар, оларды тұтастай алғанда қаржы нарығының жеткіліксіз дамуына және тереңдігіне жатқызуға болады. Алайда халықтың және нарыққа қатысушылардың шетел валютасында жинақтарын сақтауға және операциялар жасауға бейім болуы конъюнктуралық себептермен теңгенің айырбастау бағамының тұрақсыздығына апарды.

Осылайша, айырбастау бағамының мұнай бағаларына едәуір тәуелділігі конъюнктуралық факторларға итермелейді және бағамның тұрақсыздығына ықпал етеді. Халық елдегі экономикалық жағдайлардың мұнайдың әлемдік нарықтардағы ахуалына айтарлықтай тәуелді екенін түсінеді, сондықтан оның іс-қимылы осы нарықтарда орын алып жатқан кез келген өзгерістерге аса сезімтал. Нәтижесінде, валюта бағамының тұрақсыздығы долларландыруды одан сайын арандатады. Ал долларландырудың теріс аспектісі ақша-кредит саясаты шараларының тиімділігін төмендету болып табылатыны белгілі.

Қазіргі уақытта Ұлттық Банк ақша-кредит саясатының тиімді және тұрақты жұмыс істейтін трансмиссиялық тетігін әзірлеу бойынша күш-жігер жұмсауда. Осыған орай, теңгенің өтімділігін реттеу үшін қолданыстағы құралдарды жетілдіру және жаңа құралдарды енгізу жөніндегі шаралар қабылдануда. Жұмыс айырбастау бағамының арнасын тарылту, сол сияқты пайыздық мөлшерлеменің арнасын жандандыру бойынша жүргізілуде, олардың тиімділігі экономиканы жоғары долларландыруға және жеткіліксіз дамыған ақша және валюта нарықтарынан шектеулі болып қалуда.

Біріншіден, бұл халыққа және нарыққа қатысушыларға айырбастау бағамының маңыздылығын төмендетуге, нарыққа қатысушыларды қаражатты ұлттық валютада жинақтауға ынталандыруға бағытталған шаралар. Екіншіден, Ұлттық Банктің практикасына оның банкаралық ақша нарығында нарықтық мөлшерлемелерді басқарудағы рөлін күшейту үшін жаңа құралдарды енгізу жөніндегі шаралар.

Қорытындылай келе, бір шикізат тауарының экспортына тәуелді экономиканың үлгісіне тұтастай алғанда экономикалық тұрақсыздық тән екенін атап өткен жөн, ол қаржылық дағдарыстарға әкеп соқтыруы мүмкін. Бұдан басқа, «шикізаттық» бағыт тиімсіз, себебі шикізат өндірудің немесе нарықтардағы бағалардың өсуіне орай шикізат экспортының тез өсуі «голландтық ауру» ретінде белгілі экономикалық парадоксты

туындаады. Осы және басқа да факторлар оңтайлы ақша-кредит саясатын және тұтастай алғанда, макроэкономикалық саясатты жүргізуді қиындаады.

Ұлттық Банк ақша-кредит саясатының ақша ұсынысына ықпалын күшейту және саясаттың шетел валютасына және мұнай бағаларына тәуелділігін төмендету жөніндегі шараларды қабылдау арқылы проблеманы шешуге өз үлесін қосады. Алайда проблемаларды шешу үшін мемлекеттік деңгейдегі шараларды іске асыру қажет.

Кеден Одағы, Түркия және Украина елдеріндегі әлеуметтік қамсыздандыруға мемлекеттік шығындар: әсер ету факторлары және қаржыландыру көздері

Байділданова Ш.С. – Зерттеулер және стратегия департаментінің ақпараттық талдау қамтамасыз ету басқармасының жетекші маман-талдаушысы

Кулкаева А.М. – Зерттеулер және стратегия департаментінің ақпараттық талдау қамтамасыз ету басқармасының жетекші маман-талдаушысы

Мақалада Беларусь, Қазақстан, Ресей, Түркия және Украина сияқты елдердегі әлеуметтік шығындар деңгейіне әсер ететін негізгі факторлар қаралған. Қаржыландыру көздеріне салыстырмалы талдау жүргізілген және әлеуметтік қорғау жүйесін қаржылық қамтамасыз ету ерекшелігі анықталған. Мемлекеттік қаржыға жүктеме деңгейі айқындалды және әлеуметтік қамсыздандыруға мемлекеттік шығындар деңгейі болжанды.

Халықты әлеуметтік қамсыздандыру және қорғау мәселесі мемлекеттік саясаттың ең негізгі бағыттарының бірі болып табылады. Азаматтардың әл-аухаты және елдің әлеуметтік даму деңгейі әлеуметтік қорғау жүйесінің тұрақты жұмыс істеуіне байланысты болады. Осы жүйелердің қаржы тұрақтылығын әртүрлі факторлардың ықпалымен қамтамасыз ету мүмкіндігі мемлекеттің ең өзекті мақсаты болып табылады. Сонымен, мемлекеттің әлеуметтік шығыстар деңгейіне демографиялық процестер, еңбек нарығы және халықтың жұмыспен қамтылу жағдайы, кірістерді қайта бөлу жүйесі, елдің экономикалық даму кезеңдері, макроэкономикалық жағдай және басқа да факторлар әсер етеді.

Бұл мақалада жоғарыда аталған факторлардың кейбіреуінің мемлекеттің, мысалы Кеден Одағы елдерінің, Түркияның және Украинаның әлеуметтік шығыстар деңгейіне әсері қаралған.

Демографиялық процестер

Демографиялық жағдай мемлекеттің әлеуметтік шығыстар деңгейіне әсер ететін негізгі факторлардың бірі болып табылады. Өмір сүру ұзақтығының ұлғаюына байланысты халықтың жаһандық қартаю үрдісі экономикалық және әлеуметтік дамудың нәтижесі болып табылады. Алайда, ол мемлекетке зейнеткерлердің өсіп келе жатқан санын асырау қиынға соғатындықтан әлеуметтік қорғау жүйесі үшін жүктемеде білінеді.

Бүкіл әлемді қамтыған халықтың қартаюы демографиялық процессі барлық қаралып отырған елдерде де болған. Беларусьта, Ресейде және Украинада 65 жастан жоғары тұрғындар саны 13% болды, БҰҰ шәкілі бойынша егде жастағылар (65+) үлесі 7%-дан жоғары елдердің тұрғындары қартаюшы² болып табылады.

Демографиялық жүктемені көрсету үшін әлемдік тәжірибеде бір егде адамға еңбекке жарамды жастағы (15-65) қанша адамның келетіндігін көрсететін әлеуметтік қолдау коэффициенті қолданылады (*old-age support ratio*).

Бір егде адамға көрсеткіштің ең төменгі мәні Украинада – 4,6 адам, ең көбі Қазақстанда – 10,4 адам (1-кесте).

1-кесте

Тұрғындардың жас аралық топтары бойынша құрылымы, %-бен

Елі	Еңбекке жарамдыдан жастар	Еңбекке жарамды жастағылар	Еңбекке жарамдыдан жастан үлкен	Әлеуметтік қолдау коэффициенті, адам.
		0-14	15-64	65+

² Демоскоп Weekly, №559-560, 2013 жылғы 17-30 маусым, <http://demoscope.ru/weekly/2013/0559/barom03.php>

	2002	2012	2002	2012	2002	2012	2012
Беларусь	17,2	15,1	68,7	71,1	14,0	13,8	5,2
Қазақстан	26,3	25,5	66,5	68,0	7,1	6,6	10,4
Ресей	16,8	15,5	70,2	71,6	13,0	13,0	5,5
Түркия	29,7	26,0	64,0	66,7	6,3	7,3	9,2
Украина	16,2	14,2	69,2	70,5	14,5	15,3	4,6

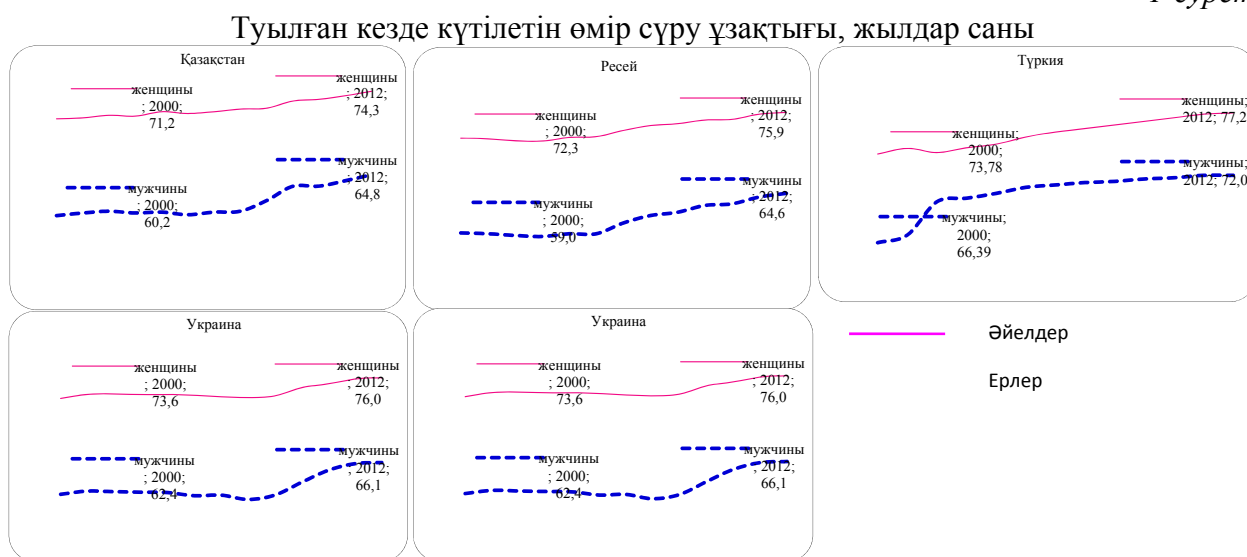
Дерек көзі: Бүкіл әлемдік Банк

Халықтың қартаюу шамасына қарай коэффициент төмендейді. БҰҰ болжамы бойынша бүкіл әлемде 1950 – 2000 жылдар кезеңінде қарттарды демографиялық қолдау коэффициенті 65 және одан жоғары жастағы егде адамдардың әрқайсысына еңбекке жарамды адам 12-ден 9-ға дейін азайды. Ғасырдың ортасына 65 және одан жоғары жастағы егде адамдардың әрқайсысына еңбекке жарамды 4 адамға төмендейді³.

Барлық қаралып отырған елдерде туылған кезде күтілетін өмір сүру ұзақтығы секілді осындай демографиялық көрсеткіштің ұлғаюы байқалады (*life expectancy at birth*). Адамдар тамақтанудың, санитарлық жағдайлардың, медициналық қызмет көрсетудің жақсаруы, сондай-ақ елдердің әлеуметтік дамуын жетілдіру салдарынан ұзақ өмір сүруде. Қаралып отырған елдердің ішінде туылған кезде күтілетін өмір сүру ұзақтығының ең жоғары көрсеткіші Түркияда – шамамен 75 жас, ең төменгісі Қазақстанда – 69,6 жас, Беларусияда, Ресейде және Украинада – 70-72 жыл.

Дегенмен, туылған кезде күтілетін өмір сүру ұзақтығы ерлер мен әйелдерде біршама өзгеше. Сонымен, Беларусияда, Қазақстанда, Ресейде және Украинада бұл көрсеткіштің мәні осы жастағы әйелдерге қарағанда 10-12 жылға төмен, ал Түркияда айырмашылық көп емес – шамамен 5 жыл (1-сурет).

1-сурет

Дерек көзі: Беларусияның, Қазақстанның, Ресейдің, Украинаның статистика агенттігі, ЭЫДҰ

БҰҰ болжамы бойынша 2050 жылы барлық қаралып отырған елдерде медианалық жастың және зейнетақылық жүктеме коэффициентінің ұлғаюы болжанып отыр ол халықтың қартаюу үрдісінің жалғасқандығын және демографиялық жағдай төмендегендігін білдіреді. Болжамдарға сәйкес 60 және одан жоғары жастағы қарт адамдар үлесі 2050 жылы Қазақстанда барлық халықтың 20%-на, Түркияда – 26%-ға, Ресейде, Украинада және Беларусияда – 31-32%-ға жетеді. Әлеуметтік қолдау коэффициенті қысқарады және

³ United Nations, http://www.un.org/esa/population/publications/worldageing19502050/pdf/09_russianexec.pdf

2050 жылы Қазақстанда – 5, Түркияда және Ресейде – 3, Беларусияда және Украинада – 2⁴ болады.

Қарастырылып отырған елдерде қарт адамдар үлесінің өсуі еңбекке жарамды халық жүктемесінің ұлғаюына әкеп соғады, сол арқылы әлеуметтік қамсыздандыру жүйесінің, атап айтқанда зейнетақы жүйесінің қаржылық орнықтылығы үшін қауіп туғызады.

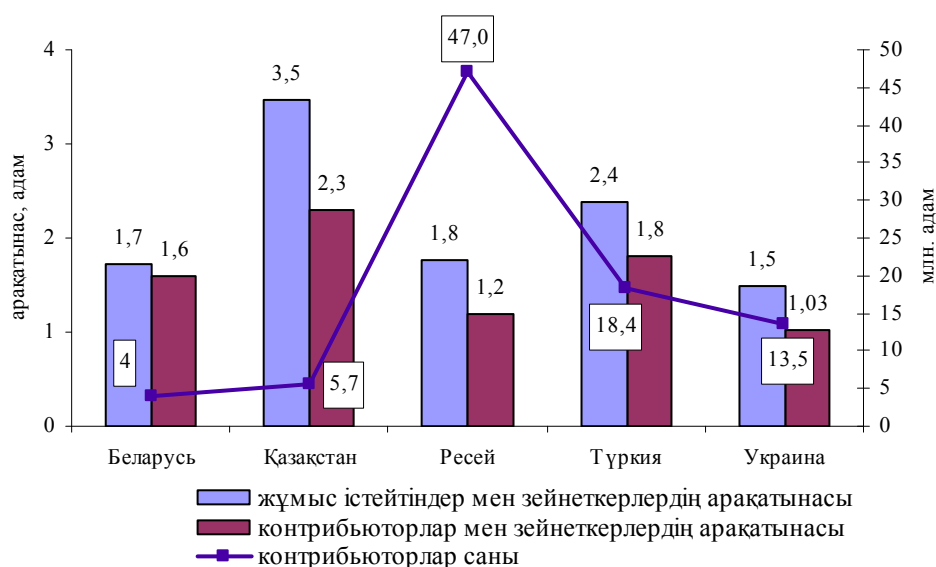
Халықтың жұмыспен қамтылуы

Еңбек және жұмыспен қамту нарығының жай-күйі, өз кезегінде әлеуметтік сақтандыру жүйесіне жарналардың келіп түсу көлемін анықтайды және жұмыс істейтіндер мен зейнеткерлердің арасындағы арақатынастарға ықпал етеді. Осылайша, 2012 жылы бір зейнеткерге келетін жұмыспен қамтылғандардың саны Беларусь, Ресей мен Украинада 1,5 пен 1,8 аралығында құбылады. Қазақстан мен Түркияда бұл көрсеткіштер жоғары – тиісінше 3,5 және 2,4 аралығында (2-сурет).

Сонымен қатар, нақты контрибьюторлар (әлеуметтік сақтандыру жарналарын төлеушілер) санының зейнеткерлердің санына арақатысы (*support ratio*) төмен, өйткені жұмыспен қамтылғандардың барлығы дерлік жарналарды төлемейді. Осылайша, контрибьюторлар мен зейнеткерлердің ең төменгі арақатысы Украинада – 1,03, ең жоғарғысы Қазақстанда – 2,3.

2-сурет

2012 жылы бір зейнеткерге келетін жұмыспен қамтылғандардың саны

Дерек көздері және ескертпелер:

авторлар статистикалық агенттіктердің деректері бойынша есептеген

Беларусь – Халықтың әлеуметтік қорғау ҚорыБеларусияның Ұлттық статистика комитеті 01.07.2013ж. деректері негізінде есептелген,

Қазақстан – «Мемлекеттік әлеуметтік сақтандыру қоры» АҚ, ҚР Статистика агенттігі деректері негізінде есептелген;

Ресей –«Ресей: зейнетақы реформасы немесе зейнетақылық алдап-арбау ма?», Ресей Жинақбанкінің ОМБ, қазан 2013 мақаласы бойынша және Мемлекеттік статистиканың федералдық қызметі деректері негізінде есептелген;

Түркия – Әлеуметтік сақтандыру қоры , Turkish Statistical Institute деректері негізінде есептелген;

⁴ United Nations, <http://data.un.org/Data.aspx?d=PopDiv&f=variableID%3A68>

Украина – Украинаның Зейнетақы қорының, Украинаның мемлекеттік статистикалық қызметі деректері негізінде есептелген

Мұның бір себебі, әлеуметтік жарналары әлеуметтік қамтамасыз ету жүйесіне келіп түспейтін бейресми секторда жұмыспен қамту болып табылады. Ресейде 2012 жылы бейресми жұмыспен қамтылу деңгейі болжалды бағалау кезінде шамамен жұмыспен қамтылған халықтың жалпы санының 19%-н құрады⁵. Қазақстан мен Украинаның статистикалық агенттіктерінің деректеріне сәйкес бейресми секторда жұмыспен қамтылғандардың үлесі 2012 жылы тиісінше 26,04% мен 22,9% болды⁶. Сол жылы жұмыспен қамтылғандардың шамамен 40%-н құрайтын бейресми жұмыспен қамтылғандардың ең жоғары деңгейі Түркияда байқалды⁷.

Жұмыскерлер мен зейнеткерлердің арақатысы бұдан әрі азайған жағдайда, сондай-ақ бейресми секторда жұмыспен қамтудың орын алған деңгейінде, мемлекет тарапынан қосымша қаржылық қолдау қажет етіледі.

Зейнеткерлік жас

Зейнеткерлік жас, сондай-ақ зейнетке мерзімінен бұрын шығу мүмкіндігі зейнетақы жүйесін қаржыландырудың ауыртпалығына ықпал ететін тағы бір фактор болып табылады, ол осымен зейнетақы алушылардың санын арттырады. Мысалы, Ресейде зейнетақыны мерзімінен бұрын алушылардың саны қартайған зейнеткерлер санының 34%-ына жетті және Ресейдің Зейнетақы Қоры шығындарының сақтандырылмайтын ауыртпалығын ұлғайта отырып өсу үстінде⁸. Мүгедектігі салдарынан немесе жеңілдік негізінде зейнетке шығуына байланысты нақты зейнеткерлік жас ресмиден төмен. Осылайша, ресми зейнеткерлік жас тиісінше 60 және 55 жас болғанда, ерлердің зейнетке шығуының нақты жасы 54 жасты, әйелдерде – 52,4 жасты құрайды⁹.

Түркияда ресми зейнеткерлік жас әйелдер үшін 58 жас және ерлер үшін 60 жас. Алайда зейнеткерлік жасты өзгертуге бағытталған 1969 және 1992 жылдар кезеңіндегі жиі реформалар орын алуының салдарынан зейнетке шығудың нақты жасы ресми жастан 8-10 жасқа төмен еді. Осылайша, 2008 жылғы жағдай бойынша зейнетке шығудың орташа жасы шамамен 46 жас¹⁰ болды.

Орын толтыру коэффициенті

Халықаралық еңбек ұйымының 1956 жылғы Әлеуметтік қамтамасыз етудің ең кіші нормалары жөніндегі 102 Конвенцияға сәйкес, жойылған еңбекақыны зейнетақымен орнын толтыру кем дегенде 40% деңгейінде болуы тиіс. Бұл ретте, 1967 жылғы 128 Конвенцияға сәйкес бұл көрсеткіш 45%-дан асады, ал бұларға ұсыныстарға сәйкес – 55%-дан асады¹¹.

3-сурет

Орнын толтыру коэффициенті (орташа зейнетақыға орташа жалақы)

⁵ «Россия: неформальная занятость как новый феномен», ЦМИ Сбербанк России, 2014 ақпан

⁶ Қазақстан халқының экономикалық белсенділігі, ҚР Статистика жөніндегі агенттігі, 2013; Economic Activity of Population in Ukraine, Украинаның Статистика мемлекеттік қызметі, 2013

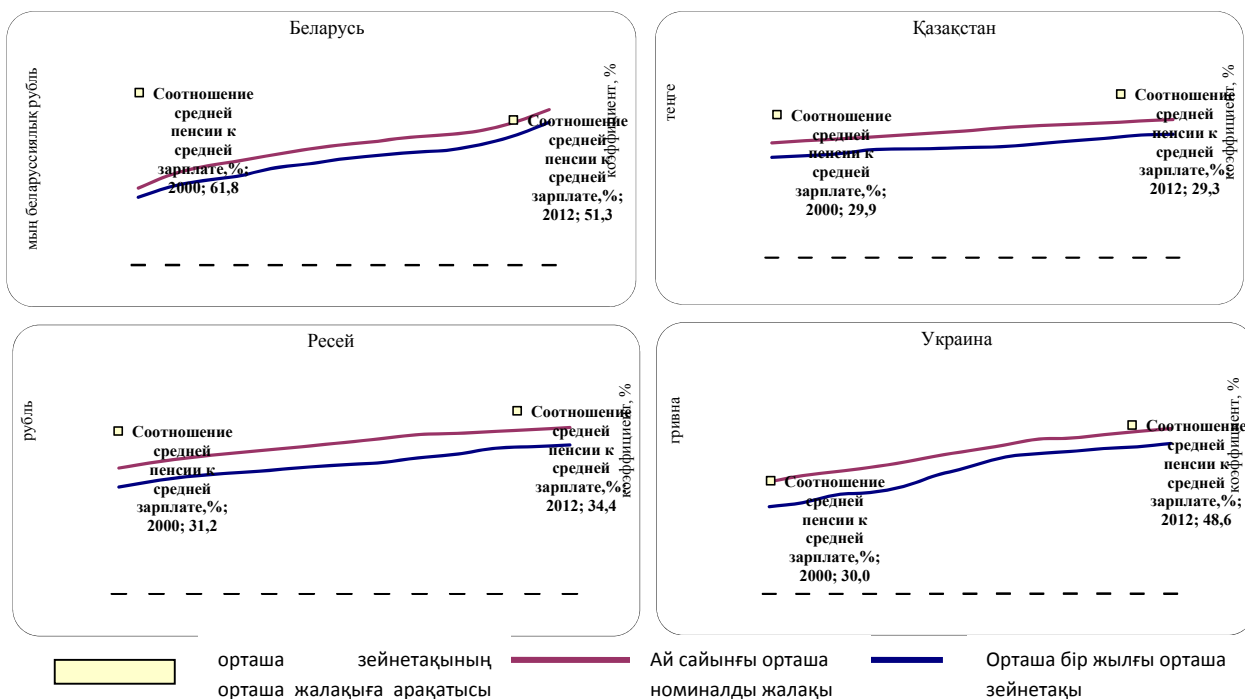
⁷ «A critical analysis of the pension system in Turkey from a gender equality perspective», Adem Y. Elveren, 2013

⁸ РФ Еңбек және әлеуметтік қорғау министрлігі, <http://www.rosmintrud.ru/docs/mzsr/insurance/6>

⁹ «Россия: пенсионная реформа или пенсионная ловушка?», ЦМИ Сбербанк России, октябрь 2013, с.6

¹⁰ Public pensions in Turkey: Reforming the system to achieve fiscal balance R.E.Aktug, 2010, с.115

¹¹ Ұлттық мемлекеттік емес зейнетақы қоры, <http://www.nnpf.ru/dpo/>

Дереккөзі: Елдердің статистикалық агенттіктері

ТМД қарастырылатын елдерінің арасында орын толтырудың ең жоғары коэффициенті (орташа зейнетақының орташа жалақыға арақатысы) Беларусь (51,3%) пен Украинада (48,6%), ең төмені – Қазақстанда (29,3%) (3-сурет). Салыстыру үшін ЭЫДҰ елдерінде орын толтыру коэффициенті жоғары – 57 %¹².

Түркияда орын толтыру коэффициенті ЭЫДҰ елдерімен салыстырғанда ең жоғары – 100%. Түркияда салыстырмалы орын толтырудың ең жоғары коэффициентінің негізгі себебі зейнеткерлерді табыс салығынан және медициналық сақтандыруға жарна төлеуден босату болып табылады¹³.

Көптеген елдер, орын толтырудың жоғары коэффициентін қамтамасыз етуге талаптана отырып, зейнетақы мөлшерлерін ұлғайтады және индексациялауды жиі жүргізеді, ол әлеуметтік қамсыздандыруға шығындардың өсуіне әкеп соғады.

Қаржыландыру көздері

Қарастырылып отырған елдердің барлығында (Қазақстаннан басқасы) халыққа сақтандыру жарналарын және сақтандыру төлемдерін жинайтын (2-кесте) бюджеттен тыс қор жұмыс істейді. Қазақстанда әлеуметтік төлемдер мемлекеттік бюджет есебінен және өзінің жұмысын 2005 жылы бастаған мемлекеттік бюджеттік әлеуметтік сақтандыру қорынан төленеді.¹⁴

2-кесте

Бюджеттен тыс мақсатты қорлар

Беларусь	• Халықты әлеуметтік қорғау қоры
Қазақстан	- жоқ -
Ресей	• Ресейдің Зейнетақы қоры • Әлеуметтік сақтандыру қоры • Міндетті медициналық сақтандыру қоры – федералды және аумақтық қорлар

¹² Pensions at a Glance 2011, OECD, с. 118

¹³ Public pensions in Turkey: Reforming the system to achieve fiscal balance, R.E.Aktug, 2010, с.119

¹⁴ Мемлекеттік әлеуметтік сақтандыру қоры www.gfss.kz

Түркия	<ul style="list-style-type: none"> • Әлеуметтік сақтандыру қоры • (Sosyal Güvenlik Kurumu (SGK) – Social Security Institution) • Жұмыссыздықтан сақтандыру қоры
Украина	<ul style="list-style-type: none"> • Украинаның Зейнетақы қоры • Өндірістегі жазатайым жағдайлардан және кәсіби ауырулардан әлеуметтік сақтандыру қоры • Жұмыссыздық жағдайындағы жалпы міндетті мемлекеттік әлеуметтік сақтандыру қоры • • Уақытша еңбек қабілеттілігін жоғалтуға байланысты әлеуметтік сақтандыру қоры

Дереккөз: авторлар қаралып отырған елдердің әлеуметтік қорғау органдарын зерттеу негізінде жасаған

Бюджеттен ты қорлардың негізгі кірісі жұмыс берушілер мен қызметкерлер үшін ай сайын белгілі мөлшерлеменен төленіп отыратын міндетті жарналар (3-кесте).

3-кесте

Әлеуметтік сақтандыруға арналған жарналар мөлшерлемесі¹⁵

Ел	Сақтандыру жарналарының тарифі				Қосымша:
	Жалпы, %		Оның ішінде: зейнетақы жарнасының мөлшерлемесі, %		Кәсіби зейнетақылық сақтандыру, % ¹⁶
	Жұмыс беруші	Қызметкер	Жұмыс беруші	Қызметкер	Жұмыс беруші
Беларусь	34	1	28	1	1,5-ден 4,8-ге дейін
Қазақстан ¹	5+11	10	-	10	5
Ресей	30	-	22	-	2-ден 4-ке дейін
Түркия	20,5	15	11	9	2
Украина ²	36,76-дан 49,7-ге дейін	3,6	85-100	3,6	Бірыңғай жарнаға енгізілген
<p>Ескертпелер</p> <p>¹ – 5% әлеуметтік сақтандыру аудармалары, 11% - әлеуметтік салық, 10% - міндетті зейнетақы жинақтаушы мөлшерлемесі;</p> <p>² – 36,76-дан 49,7-ге дейін тәуекел категориясына және түріне байланысты, осы сомманың 85-100% зейнетақымен қамсыздандыруға бөлінеді.</p>					

Дереккөз: авторлар әлеуметтік қорғау органдарын зерттеу негізінде жасаған

Беларусияда жұмыс берушілердің көпшілігі үшін сақтандыру жарналарының жалпы мөлшері 34% құрайды (28 % зейнетақылық сақтандыруға + 6 % әлеуметтік сақтандыруға) және 1% қызметкерден ұсталады. Сондай-ақ төлем жасаушылардың

¹⁵ Міндетті медициналық сақтандыруды қоса (тек қана Ресей мен Түркияда бар)

¹⁶ Жалпы тарифке қосылмаған, тарифтер тәуекел санатына қатысты құбылады

жеңілдікті санаттары бар (жеке кәсіпкерлер, агроөнеркәсіп кәсіпорындары, өндірістік кооперативтер және тағы басқалар)¹⁷.

Ресейде жұмыс берушілер үшін 2012 жылдан бастап мемлекеттік бюджеттен тыс қорларға төленетін сақтандыру жарналарының жиынтықты тарифі 30%-ды құрайды, оның ішінде Ресейдің Зейнетақы Қорына (РЗК) – сақтандыру жарналарын аударым жасау үшін базадан 22%, әлеуметтік сақтандыру қорына – 2,9% және федералды міндетті медициналық сақтандыру қорына – 5,1%¹⁸ аударылады. 2010 жылға дейін Ресейде кейін бюджеттен тыс қорларға жекелеген жарналар ретінде ауыстырылған бірыңғай әлеуметтік салық (26%) жұмыс істеді. Ал жарналар мөлшерлемесін 26-дан 34% -ға дейін өсіру және жұмыс берушілерге шығыстардың көп ауыртпалығын жүктеу жөніндегі билік иелерінің 2011 жылғы ұмтылысы сәтсіз болды, себебі 700 миллиард рубль жинау жөніндегі есептелген тиімділіктің орнына 350 миллиард рубль ғана жиналды. Сонымен қатар, бизнестің көлеңкелі секторға кері жылжуы басталды, формальды сектордағы жұмыспен қамту қомақты түрде кеміді¹⁹. 2012 жылы мөлшерлеме 30%-ға дейін (Ресейдің Зейнетақы Қорына түсетін жарнаның 26 бастап 22% -ға дейін төмендеуінен) кеміді.

Түркияның мемлекеттік зейнетақы жүйесі 20% мөлшеріндегі жарналардың көмегімен қаржыландырылады: 9% қызметкерлерден және 11% жұмыс берушілерден. Жұмыс беруші медициналық сақтандыру үшін қосымша 7,5% төлеуі тиіс, ал қызметкер – 5%. Мемлекет әлеуметтік сақтандыру қорына (SGK) зейнетақылық және медициналық сақтандыруға²⁰ Қорға енгізілген жарна сомасының 25% мөлшерінде трансфертті жүзеге асырады.

Қызметкерлер, жұмыс берушілер және мемлекет салықты ұстап қалғанға дейін жалақы мөлшерінен жұмыссыздықтан сақтандыру Қорына тиісінше 1 %, 2 % және 1 % мөлшерлемесі бойынша міндетті жарналар төлеуге міндетті.

Украинада 2011 жылдан бастап Украинаның Зейнетақы Қорына (УЗК) төленуі тиіс бірыңғай әлеуметтік жарна – мемлекеттік міндетті әлеуметтік сақтандыру жарнасын есепке алу және жинау жүйесі енгізілді. Осының алдындағы жұмыс істеген төрт міндетті мемлекеттік алым бірыңғай әлеуметтік жарнамен алмастырылды. Бірыңғай әлеуметтік жарнаның мөлшерлемелері төлем жасау түріне, сондай-ақ кәсіби тәуекел сыныптарына (қауіптілік, зияндылық, жұмыстың ауырлығы, еңбек талаптарының басқа да жай-күйі) қатысты құбылып тұрады және еңбекке ақы төлеу қорының 36,76 бастап 49,7% дейінгіні құрайды. Сонымен қатар, жеңілдікті санатты төлеушілер бар. Бірыңғай жарнаның орташа мөлшері 40,3%²¹ құрайды.

Қазақстанда 2009 жылдан бастап заңды тұлға –резиденттер жұмыс беруші төлеген кіріс сомасының 11% мөлшерлемесі бойынша әлеуметтік салық төлейді. Сонымен бірге, жұмыс берушілер МӘСҚ–на әлеуметтік төлемдер төлейді, әлеуметтік сақтандыру жарнасының мөлшері қызметкердің ай сайынғы кірісінің 5% құрайды (10 АЖМ артық емес). Зейнетақы аударымы үшін жасалатын жарнаның мөлшері қызметкердің кірісінен ұсталады (міндетті жинақтық зейнетақы жарнасы) және 10%-ды құрайды.

Барлық елдерде соңғы үрдіс зиянды және ауыр еңбек жағдайларындағы кәсіпорындардың жұмыс берушілері үшін: Беларусьта – 2009 жылдан бастап, Ресейде – 2013 жылдан бастап, Қазақстанда – 2014 жылдан бастап кәсіби зейнетақыны сақтандыруды енгізу болып табылады, бұл зиянды өндірістер қызметкерлерінің тым ерте зейнетке шығуларына байланысты оларды қосымша қаржыландырумен түсіндіріледі.

Осылайша, барлық қаралып отырған елдерде жұмыс берушілерге әлеуметтік аударымдардың мөлшерлемелері құбылып тұрады: аса жоғары мөлшерлемелер

¹⁷ Беларусь Республикасының халықты әлеуметтік қорғау қоры

¹⁸ Ресей Зейнетақы қоры

¹⁹ «Ресей: зейнетақы реформасы немесе зейнетақылық алдап-арбау ма?», Ресей Жинақбанкінің ОМБ, қазан 2013, с.6

²⁰ Түркияның әлеуметтік сақтандыру қоры (SGK), <http://www.sgk.gov.tr>

²¹ Украинаның зейнетақы қоры, <http://www.pfu.gov.ua>

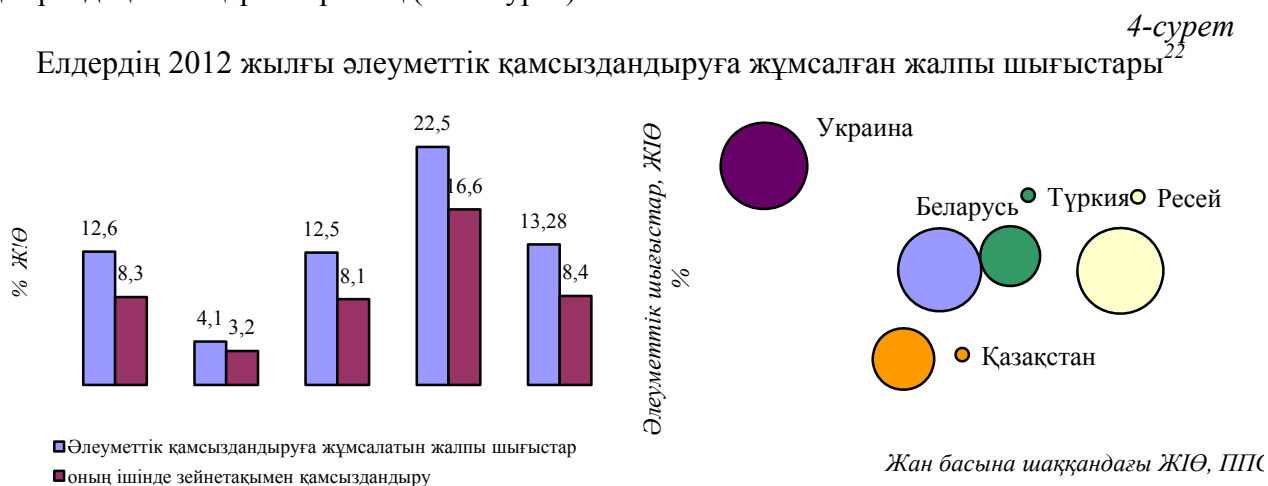
Украинада, төмен – Қазақстанда. Қызметкерге сақтандыру жарнасын төлеу бойынша ең аз салмақ Беларусьта (1%), ең көбі – Түркияда (15%). Бұл ретте Ресейде жарналарды төлеудің барлық машақаты қызметкерлерге емес жұмыс берушілерге ғана жүктеледі.

Жалпы, жарналар мөлшерлемелерінің оңтайлы деңгейі әлеуметтік сақтандыру жүйесінің қаржылық тұрақтылығына да әсер етеді, өйткені мөлшерлемелерді аса көтеру экономиканың бейресми секторының өсу факторларының бірі болып табылуы мүмкін, осылайша жүйеде контрибьютерлердің (төлем жасаушылардың) санын азайта отырып, мөлшерлемелердің төмен деңгейі әлеуметтік төлемдерді алушыларды қаржыландыруды қамтамасыз ету үшін жеткіліксіз болуы мүмкін.

Халықты әлеуметтік қамсыздандыруға жұмсалатын шығыстар

Жоғарыда көрсетілген факторлар мемлекеттің әлеуметтік шығыстар деңгейіне әртүрлі әсер етеді. Қалыптасқан демографиялық үрдістер жұмыспен қамтылғандармен зейнеткерлердің арақатысы төмендегенін көрсетеді, бұл көрсеткіш бөліп тұратын жүйеге қауіпті болып табылады. Қаралып отырған елдерде жинақтаушы зейнетақы жүйелері зейнетақыларды төлеуде болар-болмас қатысады, осыған байланысты мемлекет халықты әлеуметтік қамсыздандыруға және қорғауға жұмсалатын шығыстарды қаржыландыру бойынша негізгі салмақты көтеруді жалғастыруда.

Мемлекеттік бюджеттің және бюджеттен тыс қорлардың әлеуметтік шығыстардың қазіргі деңгейін қарастырайық (4-ші сурет).

Шеңбердің мөлшері елдердегі зейнеткерлердің үлесін көрсетеді (жас, мүгедектік, асыраушысынан айырылу бойынша)

Дерек көздері және ескертпелер:

Барлық елдер бойынша: Дүниежүзілік Банк, ТМД статкомитеті;

Беларусь – «Беларусь Республикасындағы әлеуметтік жай-күй мен өмір сүру деңгейі», Беларусияның Ұлттық статистика комитеті, с. 100-101;

Қазақстан – ҚР Қаржы министрлігі; ҚР Статистика агенттігі;

Ресей – федералдық бюджет бойынша деректер пайдаланылды; РФ Қаржы министрлігінің деректері бойынша есептелген <http://roskazna.ru/federalnogo-byudzhet-rf/yi/>; Мемлекеттік статистиканың федералдық қызметі;

Түркия – Social Protection Statistics, 2008-2012, Turkish Statistical Institute;

Украина – Украинаның Зейнетақы қорының деректері негізінде есептелген (Информация про виконання бюджету Пенсійного фонду України за 2012 рік) <http://www.pfu.gov.ua>; «Жылдық есеп 2013» Әлеуметтік саясат министрлігі, <http://mlsp.kmu.gov.ua>; жиынтық бюджет деректері, Украинаның Қаржы министрлігі, <http://www.minfin.gov.ua/>;

Қаралып отырған елдердің ішінен әлеуметтік шығыстардың ең аз үлесі Қазақстанда – ЖІӨ 4,1%, ең көбі Украинада – 22,5%²³. Украина қаралып отырған елдердің ішінде халықтың жан басына шаққанда ЖІӨ ең аз деңгейіне ие болғанмен, бұл ретте ол OECD елдерімен салыстырғанда әлеуметтік шығыстардың ең көп деңгейіне ие. Салыстыру үшін

²² мемлекеттік бюджеттің және бюджеттен тыс қорлардың шығыстарын қосады

²³ ПФУ және Украинаның Қаржы министрлігінің деректері негізінде есептелген

2012 жылы орташа OECD бойынша мемлекеттік әлеуметтік шығыстардың деңгейі ЖІӨ²⁴ 22% құрады.

Беларусияда, Ресейде және Украинада халықтың үштен бірін зейнеткерлер құрайтынына қарамастан, Украинаға қарағанда, Беларусия мен Ресейде әлеуметтік қамсыздандыруға шығыстар едәуір төмен және 12,6%²⁵, 12,5%²⁶ тиісінше құрайды (4-сурет, елдердегі зейнеткерлердің үлесі шеңбер мөлшерінде көрсетілген).

Соңғы жылдардағы шығыстардың өзгеру динамикасын қараймыз. Беларусияда 2000-2012 жылдары шығыстардың деңгейі ЖІӨ 11,8%²⁷-дан 12,6%-ға дейін елеусіз ғана өсті. Ал Ресейде ол 2010 жылғы зейнетақы құқықтарының бағамын көтеру салдарынан әлеуметтік шығыстар ЖІӨ 10,06%³³-дан 12,5%-ға дейін өсті (зейнетақы мөлшерінің 44%-ға өсімі)²⁸.

Түркияда осындай кезеңде әлеуметтік қорғауға жұмсалатын шығыстар ЖІӨ 9,77%³³-дан 13,3%-ға дейін өсті. Бұл зейнеткерлер санының соңғы он жылдықта 60%³⁰-ға өсуіне, жоғары орын толтыру коэффициентіне және бейресми секторда жұмыспен қамтуының өсуіне байланысты. 2004 жылға дейін Украинада зейнетақыларды төлеуге шығыстардың деңгейі ЖІӨ 8-9% деңгейінде болды. Бірақ жиі саяси сайлаулар жүргізілгендіктен зейнетақы бірнеше есе өсті және елдің зейнетақыға деген шығыстары 2010 жылы²⁹ ЖІӨ 17,7% ең жоғары мәнге жетті.

Қаралып отырған елдердің ішінде Қазақстанда ғана әлеуметтік шығыстар 2000-2012 жылдар кезеңінде ЖІӨ 6,6%-дан 4,1%³⁰-ға дейін төмендеді. Зейнетақымен қамсыздандыруға жұмсалатын шығыстардың аса төмен деңгейі салыстырып қарағанда халықтың қарт жастағы адамдарының азғантай үлесі, зейнеткерлікке шығудың аса жоғары жасы және әлеуметтік төлемдерді алушылар санын азайту сияқты факторларға байланысты.

Қазақстаннан басқа, қаралып отырған барлық елдердегі әлеуметтік төлемдердің негізгі бөлігі бюджеттен тыс қорлар арқылы жүзеге асырылады. Бұл ретте Ресейде, Украинада және Түркияда әлеуметтік қамсыздандыру жүйесін қаржыландыруда ұқсас проблемалар бар: бюджеттен тыс қорлардың елеулі тапшылығы, сондай-ақ мемлекеттік бюджеттен трансферттердің елеулі үлесі.

Мемлекеттік бюджеттен трансферттерге зейнетақы төлеуге дотациялар, әртүрлі зейнетақы бағдарламалар бойынша тағайындалған зейнетақыларға үстемақылар мен көтермелер, сондай-ақ бюджеттен тыс қорлар тапшылығының орнын толтыру қосылады. Бюджеттен тыс қорларға мемлекеттік бюджеттен ең үлкен трансферт 2012 жылы Ресейге және Украинаға – ЖІӨ-нің 4,6 түсті (2005 жыл – 3,2 және 3,7 тиісті). Трансферттің елеулі сомасы РЗҚ тапшылығының орнын толтыруға ЖІӨ-нің 1,6%, УЗҚ- ЖІӨ-нің 1,9%³¹ бөлінді.

Ресейдің федералдық бюджетінен берілген трансферттер РЗҚ тапшылығының орнын толтыруға ғана емес, сондай-ақ төмендету және төлеушілердің жекелеген санаттары үшін сақтандыру жарналарының жеңілдік беретін тарифтерді белгілеу салдарынан РЗҚ бюджеті кірісіне өтемақы беруге жіберілді. РФ Үкіметі жанындағы Экономикалық сараптама тобының бағалауы бойынша болашақта алмастыру коэффициенттерін біршама төмендетуді болдырмау үшін әрбір бес жылда федералдық бюджеттен зейнетақы жүйесіне ЖІӨ-нің 1пт көтеру не жыл сайын әлеуметтік жарналар мөлшерлемесін 1пт³² көтеру қажет.

²⁴ Экономикалық ынтымақтастық және даму ұйымы www.oecd.org

²⁵ «БР әлеуметтік жай-күй мен өмір сүру деңгейі», Беларусияның Ұлттық статистика комитеті

²⁶ РФ Федералдық қазынашылығының, РФ Қаржы министрлігінің деректері негізінде есептелген

²⁷ Халықаралық еңбекті ұйымдастыру, <http://www.ilo.org/dyn/sesame/ifpses.socialdbexp>

²⁸ «Ресей: зейнетақы реформасы немесе зейнетақы торы?», Ресей Жинақбанкі ЦМИ, қазан 2013, с.6

²⁹ Украинадағы әлеуметтік қорғау және әлеуметтік қосу, Еуропалық Комиссия, 2009, с.8

³⁰ ҚР Статистика агенттігінің деректері бойынша есептелген

³¹ Украинаның Қаржы министрлігі

³² «Россия: пенсионная реформа или пенсионная ловушка?», ЦМИ Сбербанк России, 2013ж. қазан, 3-бет

2012 жылы УЗҚ тапшылығының орнын толтыру мемлекеттік бюджеттен трансферт, сондай-ақ бірыңғай қазынашылық шоттан пайызсыз несие түрінде берілген қарыздар есебінен жүргізілді.

Туркияда әлеуметтік қамсыздандыру бойынша негізгі шығыстарды 2008 жылы үш бюджеттен тыс қорды біріктіру арқылы құрылған Қордың жалпы шығыстары 2000 -2012 жылдар аралығындағы кезеңде ЖІӨ-нің 5,6%-дан бастап 10,6%-ға дейін, оның ішінде зейнетақы төлеуге ЖІӨ-нің 4,1%-дан бастап 7,4%-ға дейін ұлғайды. 2000-2012 жылдар кезеңінде мемлекеттік бюджеттен трансферттердің үлесі Қор шығыстарының 40%-дан бастап 50%-ға дейін құрады. SGK-ға мемлекеттік бюджеттен берілген трансферт ЖІӨ-нің 1,9%-дан бастап 4,2%-ға³³ ұлғайды.

Осылайша халық қартаюының демографиялық процестері және әлеуметтік қолдау коэффициентінің өлшемдік мәні Беларусьтағы, Ресей мен Украинадағы әлеуметтік қамсыздандыруға шығыстардың өсуіне әкеп соқты.

Ресей мен Украинаның ерекшелігі олардағы әлеуметтік сақтандыруға шығыстардың негізгі ауыртпалығы қызметкерлерге емес, жұмыс берушілерге түседі. Сондай-ақ осындай елдер зейнетақы қорларының бюджетінде тапшылық болуымен, сондай-ақ соңғы жылдары мемлекеттік бюджеттен трансферттердің елеулі көлемінің берілуімен сипатталады.

Туркияда, біршама қолайлы демографиялық жағдайға қарамастан, халықтың формалды емес жұмыспен қамту және зейнеткерлікке ерте шығу проблемалары әлеуметтік шығыстарды қаржыландыру жүйесіне қысым келтіреді. Сондай-ақ шығыстар деңгейіне әлеуметтік сақтандыру жүйесіне жүктемені ұлғайтатын алмастыру коэффициентінің жоғары деңгейі ықпал етеді.

Global Ageing 2010 Standard&Poor's есебінде берілген болжамдары бойынша осы елдердегі зейнетақы шығыстары 2050 жылға дейін: Украинада – ЖІӨ-нің 24,2%-ға дейін, Ресейде – ЖІӨ-нің 18,8%-ға дейін, Туркияда – ЖІӨ-нің 11,4%-ға дейін.

Халық құрылымындағы зейнеткерлердің жоғары үлесіне, зейнетақының жиі индекстеуіне, сондай-ақ халықтың жеңілдік берілетін санаттарын неғұрлым кеңірек қамтуына байланысты, көрсетілген елдердегі әлеуметтік қамсыздандыруға мемлекеттік шығыстардың деңгейі Қазақстанмен салыстырғанда неғұрлым жоғары екенін атап өту қажет. Қазақстанда күтілетін өмір сүру ұзақтығылығының өсуі байқалады және БҰҰ болжамына сәйкес қартайған халықтың үлесі артады. Осыған орай, Қазақстанға өз әлеуметтік қорғау жүйесін дамытқан кезеңде осы факторлардың әсер етуін және әлеуметтік және зейнетақы жүйелерін қаржыландыру қиындықтарына тап болған мемлекеттер тәжірибесін ескере отыру керек.

Жұмыспен қамту, зейнетақы жүйесінің қолданыстағы өлшемдері, сондай-ақ көлеңкелі экономика үлесі мен оның жалпы айқындылығы саласындағы өзгерістерді есепке ала отырып, табиғи демографиялық циклдеріне ден қою тұрғысынан жүйенің дайындығы мен икемділігі болып табылады.

Зейнетақы және әлеуметтік жүйелердің қаржылық орнықтылығын қамтамасыз ету үшін мемлекеттер оларды реформалау және жетілдіру бойынша шаралар қабылдау үшін жағдайларды тұрақты түрде бақылау тиіс. Бұл ретте бірыңғай әмбебап тәсілінің жоқ болуымен және әрбір елдің өз ерекшелігін ескере отырып өзінің жүйесін құруымен негізделетін әлеуметтік қамсыздандыру жүйесінің ерекшелігін ескеру қажет.

³³ Туркияның Әлеуметтік сақтандыру қоры (SGK), <http://www.sgk.gov.tr>

Кеден одағына (КО) қатысушы елдердегі экспорт-импорттық валюта бақылауының ұлттық жүйелерін салыстырмалы талдау

Кабетенова В.Г. – Төлем балансы, валюталық реттеу және статистика департаментінің валюталық реттеу және бақылау басқармасы бастығының орынбасары

Осы мақала шолу сипатында және мұнда сыртқы экономикалық қызметті мемлекеттік реттеудің негізгі құралдарының бірі ретіндегі экспорт-импорттық валюта бақылауы бөлігінде КО-ға мүше елдердің валюталық заңнамасының талаптарын салыстырмалы талдау көзделеді.

Қазіргі таңда алдын ала жүргізілген іс-шаралардан кейін Қазақстан, Ресей мен Беларусь арасында Кеден одағы (КО) жұмыс істейтіні мәлім, ол Бірыңғай экономикалық кеңістікті құру шеңберінде аралық кезең болып табылады. Бұл интеграциялық процестер қатысушы елдердің ұлттық заңнамаларын, оның ішінде валюталық реттеу және валюталық бақылау мәселелері бойынша үндестіру мен жақындастыруға бағытталған.

Кеден одағындағы валюталық бақылауды құқықтық реттеу оның ұлттық заңнамаға сәйкес жүзеге асырылатынын болжайды. Валюталық реттеу және валюталық бақылау саласындағы ықпалдастыққа алғашқы қадамдар 2010 жылғы 10 желтоқсанда жасалған Валюталық саясаттың келісілген қағидаттары туралы келісімнен басталды, оның негізгі мақсаты КО-ға мүше елдердің Бірыңғай экономикалық кеңістік шеңберінде валюта-қаржы саласындағы ықпалдастығы мен ынтымақтастығы болып табылады. Қазіргі уақытта Валюталық саясаттың келісілген қағидаттары туралы келісіммен негізі қаланған валюталық саясат ықпалдастығының қағидаттары мен осы қағидаттарды іске асырудың бағыттары 2015 жылдың 15 қаңтарына қарай құрылуға тиіс Еуразия экономикалық одағын құру туралы шартқа негіз болды.

Келісім деңгейінде КО-ға мүше елдер жақындастыруға және ықпалдастыруға тиіс болатын нормалар мен ережелер туралы және тиісінше, Бірыңғай экономикалық кеңістік шеңберінде валюталық саясатты қозғайтын шектеулер туралы уағдаласты.

Экспорт-импорттық валюта бақылауына қатысты (ұлттық және шетел валютасын репатриациялау талаптары) КО-ға кіретін әрбір елдің экономикалық қауіпсіздігін қамтамасыз ету үшін резиденттердің өз банк шоттарына міндетті түрде аударылуға жататын ақша қаражатын репатриациялау талабына тәсілдер әзірлеуге қатысты ұлттық тәуелсіздік сақталды.

Алдымен, сыртқы сауда операцияларын жүргізу нәтижесінде алынған валютаны елге қайтару талабы не үшін қолданылатынын түсіндіру қажет. Мұндай талапты ішкі валюта нарығында валюта ұсынысын қамтамасыз ету және елден сыртқы сауда операцияларының арналары бойынша ресурстарды заңсыз шығаруды болдырмау мақсатында экспорттық түсім еркін айырбасталатын валютаның елге түсуінің негізгі көздерінің бірі болып табылатын елдер белгілейді.

Ұлттық валютасы еркін айырбасталатын және де сондықтан елдің халықаралық міндеттемелерін төлеуге шектеусіз қабылдана беретін елдер үшін шетел валютасының қозғалысын бақылау қажеттілігі болмайды. Сондықтан да дамыған елдерде кәсіпорындардың экспорттық валюта түсімін толық көлемде алуын және пайдаланылмаған аванстардың кәсіпорынға қайтарылуын салық органдары бақылайды.

Сонымен қатар, дамыған елдерде қаржылық барлау органдары және ақшаны жылыстатуға қарсы іс-қимыл бойынша бақылау тетіктері пәрменді жұмыс істейді.

Қазақстанда, Ресей мен Беларусьте мыналар ұлттық деңгейде валюталық реттеу және валюталық бақылау мәселелерін реттейтін негізгі құжаттар болып табылады:

1) «Валюталық реттеу және валюталық бақылау туралы» Қазақстан Республикасының 2005 жылғы 13 маусымдағы № 57-III Заңы;

2) «Валюталық реттеу және валюталық бақылау туралы» Ресей Федерациясының 2003 жылғы 10 желтоқсандағы № 173-ФЗ Федералды заңы;

3) «Валюталық реттеу және валюталық бақылау туралы» Беларусь Республикасының 2003 жылғы 22 шілдедегі № 226-3 Заңы.

Жоғарыда көрсетілген заңдардың ережелеріне сай ұлттық және шетел валютасын репатриациялау талабы Қазақстан Республикасы мен Ресей Федерациясының заңдары деңгейінде сақталған, ал Беларусьте мұндай талап заңда көзделмеген.

Дегенмен, көрсетілген жайттар Беларусь Республикасында сыртқы экономикалық қызметті реттеу либералды дегенді білдірмейді. Мәселен, бұдан бұрын, 2009 жылғы сәуірге дейін Беларусьте мәміле паспорты валюталық бақылау құралы ретінде қолданылған еді. Қазіргі уақытта құны баламасында 3 мың еуродан асатын сыртқы сауда мәмілелері уәкілетті банкте тіркелуге тиіс. Мәмілені тіркеуді уәкілетті банк мәмілені тіркеу нөмірін көрсете отырып келісім-шартта банктің мөртабан бедерін қою жолымен жүзеге асырады (Беларусь Республикасы Президентінің «Сыртқы сауда операцияларын жүргізу мен бақылау тәртібі туралы» 2008 жылғы 27 наурыздағы № 178 Жарлығы).

Осы бақылау тетігі Беларусь Республикасында сыртқы сауда мәмілелерін реттеудегі мынадай ерекшеліктерге байланысты тиімді жұмыс істейді:

1) импортты аванстауға тыйым салу (Беларусь Республикасының Ұлттық Банкі Басқармасының «Импорт көзделетін сыртқы сауда шарттары бойынша есеп айырысуларды жүзеге асыру тәртібі туралы» 2008 жылғы 11 қарашадағы №165 қаулысы). Яғни, импорттаушы алынған импортқа ақы төлеуге төлем жүргізу үшін қызмет көрсететін банкке жүк кеден декларациясын ұсынуы қажет;

2) сыртқы сауда шарттарының жекелеген түрлері бойынша белгіленген сыртқы сауда операцияларын аяқтау мерзімдерін белгілеу (Беларусь Республикасының Ұлттық Банкі Басқармасының «Сыртқы сауда шарттарының жекелеген түрлері бойынша сыртқы сауда операцияларын аяқтау мерзімдерін белгілеу және сыртқы сауда операцияларын аяқтау мерзімдерін ұзарту жағдайлары туралы» 2011 жылғы 5 қарашадағы № 1483/22 қаулысы);

3) тұтынушылық импорттың елеулі бөлігін (темекі шикізаты мен темекі өнімдерін, балық және теңіз өнімдерін, алкогольдік өнімдерді) Беларусь Республикасының Президенті айқындайтын арнайы импорттаушылар ғана жүзеге асырады.

Қазақстандағы сияқты Ресейде де валюталық түсімнің түсу мерзімдері бойынша шектеулер жоқ. Бұрын қолданыста болған заңнамалық тұрғыда белгіленген валюталық түсім түсуінің тіркелген мерзімдері мерзімі асыра отырып жүргізілетін (180 күннен астам) операцияларды тіркеу (лицензиялау) қажеттілігіне байланысты 2007 жылдан бастап екі елде де жойылған.

Алайда, Ресей мен Қазақстанда валюталық бақылау жүйесін ұйымдастыруда елеулі өзгешеліктер бар. Атап айтқанда, Ресейде экспорт-импорттық валюта бақылауының мақсаттары үшін арнайы құжат – мәміле паспорты ресімделеді. Бұл құжатсыз сыртқы экономикалық шарт шеңберінде алмасатын тауарды кедендік ресімдеу жүргізілмейді.

Ал Қазақстанда мұндай құжатты ресімдеу 2012 жылғы шілдеден бастап жойылған. Бұл ретте Қазақстанда Ресейдегі сияқты репатриациялау талабы 50 мың АҚШ доллары баламасынан асатын сомаға жасалатын экспорт-импорттық мәмілелерге ғана қолданылады, Ресейде мәмілелер паспорты 50 мың USD астам сомаға шарттар бойынша ресімделеді.

Басқа елеулі өзгешелігі кеден және салық органдарының бақылау схемасына қатысу дәрежесі болып табылады. Жоғарыда көрсетілгендей, Қазақстанда мәміле паспортын ресімдеу рәсімі келісім-шартты есептік тіркеу рәсіміне ауыстырылған (Беларусьтегі сияқты). Сондықтан кедендік ресімдеу кезінде валюталық бақылау мақсаттары үшін қандай да бір арнайы құжатты ұсыну талап етілмейді, бұл тауарлар экспорты мен импорты рәсімдерін біршама оңтайландырады. Осыған байланысты, кеден органдарының 2012 жылғы шілдеден бастап қолданылатын экспорт-импорттық валюта бақылауы схемасына қатысу дәрежесі азайтылған және СЭШ қатысушысы ресімдейтін кеден декларациясында келісім-шарттың қолданыстағы есептік нөмірінің болуын тексеруден тұрады. Осы мақсаттар үшін Ұлттық Банк банктер ресімдеген келісім-шарттардың есептік нөмірлері бойынша мәліметтер жібереді. Бүкіл алмасу автоматтандырылған тәртіппен жүзеге асырылады.

Ресейде кеден және салық органдары валюталық бақылау жүйесіне белсенді қатыстырылған. Мәселен, 2007 жылғы 20 шілдедегі № 308-ІІ «Үәкілетті банктердің валюталық операцияларды жүзеге асыратын тұлғалардың РФ валюталық заңнамасының актілері мен валюталық реттеу актілерін бұзушылықтары туралы ақпаратты беру тәртібі жөніндегі ереже» Ережесіне сәйкес жіберілетін банктердің клиенттері жол берген валюталық заңнаманы бұзушылықтар туралы ақпарат Орталық банк арқылы салық және кеден органдарына беріледі.

Федералдық кеден қызметі алынған банктердің есептері негізінде валютаны репатриациялау жөніндегі талапты (тауар мәмілелері бойынша) сақтау мәселелері бойынша СЭШ қатысушыларын тексеруге бастамашы болады. РФ салық органдары сондай-ақ валюталық заңнаманы бұзушылықтар үшін хаттамалар жасауға (өз құзыреті бөлігінде) құқылы. 2013 жылғы қазаннан бастап қызметтер көрсету, жұмыстарды орындау келісім-шарттары бойынша валюталық заңнаманың талаптарын сақтау мәніне тексеру үшін валюталық бақылау ведомостерін және барлық мәмілелер паспорттарын салық органдарына беру рәсімі енгізілді.

Кеден және салық органдары қозғаған әкімшілік істер Ресей қаржылық қадағалау органының қарауына беріледі. Осы мемлекеттік органның валюталық бақылау саласындағы қызметінің нәтижелері http://rosfinnadzor.ru/work/valutnii_control/currency_control/4071320/ сайтында орналастырылады.

Қазақстанда кеден органдарының функциясы тауарларға арналған декларацияда келісім-шарттың есептік нөмірінің дұрыс көрсетілуін, сондай-ақ валюталық құндылықтарды кіргізу/шығару тәртібіне қойылатын талаптардың сақталуын тексеруден тұрады. Салық органдары да валюталық бақылау функцияларын орындауға қатыстырылмаған (тек қана жанама функциялар бөлігінде).

КО-ға қатысушы елдердің валюталық бақылау органдары үшін ортақ проблема – бұл КО ішінде тауарлар ауысу көзделетін мәмілелер бойынша экспорттық және импорттық мәмілелер бойынша валютаны репатриациялау жөніндегі талаптың орындалуын бақылау. Бұл проблема кешенді болып табылады, өйткені валюталық бақылау нәтижелеріне ғана емес, сонымен қатар АЖТҚКІ (капиталды осындай мәмілелерге шығару схемаларының пайдаланылуына байланысты), жанама салық алу мәселелеріне, ішкі сауда статистикасына да әсерін тигізеді.

Атап айтқанда, егер бұрын бақылау, сондай-ақ кеден статистикасын жүргізу ресімделген кеден декларациялары негізінде жүзеге асырылған болса, Қазақстан, Ресей мен Беларусь арасындағы кеден шекарасының жойылуымен тауарды экспорттау немесе импорттау үшін олардың елдер арасындағы алмасу фактісін тіркеу қиын болуда. Бақылау мақсаттары үшін де, статистика мақсаттары үшін де барлық елдердің аумақтарында танылатын ортақ құжат қазіргі кезде жоқ. Ресейде кеден органдары КО ішінде тауарлардың алмасу фактісін растау мақсаттары үшін статистикалық декларацияның оңтайландырылған нысанын пайдалануды ұсынып отыр (БЭО тәжірибесі үлгісінде), бұл КО ішінде тауарлардың алмасуы кезінде валютаны репатриациялау жөніндегі талаптың орындалуын автоматты түрде бақылауға мүмкіндік береді. Қазақстанда репатриацияны бақылау мақсаттары үшін салық мақсаттарына ресімделетін құжат – тауарларды кіргізу және жанама салық төлеу туралы өтініш пайдаланылады. Бірақ, өтінішті ресімдеу мерзімдерін ескерсек, бұл шешімнің де өз жағымсыз жақтары бар, яғни өтініштегі экспорт (импорт) күні тауарлардың нақты ауысу күнінен біршама өзгеше болуы мүмкін. Идеалды жағдайда барлық мемлекеттік органдар өз мақсаттары үшін пайдаланатын тауар алмасуы жөніндегі дәйекті ақпаратты жинаудың біріздендірілген тәсілі болуға тиіс, бұл бірыңғай тәсілдер әзірлеу үшін КО-ға мүше мемлекеттер деңгейінде талқылауды талап етеді.

Қорытындылай келе, либералды валюталық режим жағдайында экспорт-импорттық валюта бақылауының тетіктері бақылау тетігі емес, тауарлар экспорты мен импортының арналары бойынша капитал ағыны туралы толық және барабар ақпарат алуға арналған құрал болып табылатынын атап өткен жөн. Атап айтқанда, қазіргі уақытта экспорт-импорттық валюта бақылауы шеңберінде алынатын ақпарат Қазақстан Республикасында және Ресей Федерациясында талдау мақсаттары және төлем балансының статистикасы үшін пайдаланылады. Сонымен қатар, Ресейде бұл деректер күмәнді мәмілелерді анықтау және екінші деңгейдегі банктерге клиенттік базаны талдау бойынша ұсынымдар қалыптастыру мақсаттары үшін де пайдаланылады. Экспорт-импорттық валюта бақылауының деректерін пайдаланудың тағы бір перспективалы бағыты КО ішінде тауарлардың алмасуы көзделетін келісім-шарт бойынша тауарлар қозғалысы жөніндегі деректерді екіжақты салыстыру болып табылады – мысалы, қазақстандық реттеушілердің қолында бар Қазақстан Республикасындағы Ресей Федерациясынан импорт жөніндегі деректерді ресейлік реттеушілердің Ресей Федерациясынан Қазақстан Республикасына экспорт шығару жөніндегі деректерімен салыстыру. Мұндай деректерді салыстыру салықтың және тауарлар импорты бойынша төленетін басқа да міндетті төлемдердің төленуін бақылау мақсаттары үшін қолданылуы мүмкін.

БЭК-ке қатысушы елдердің қаржы нарығындағы ықпалдасу процестері

Г.С. Әбдукәрімова – Қаржылық тұрақтылық департаментінің Мониторинг және ақпараттық қамтамасыз ету басқармасының бас маман-сарапшысы

Жаһанданудың және өңірлендірудің ырыққа көнбейтін күші соңғы жиырма жылда әлемді және экономикалық келбетті өзгертті. Ішкі өңірлік байланыстар өңірлік сауда келісімдерінің таралуымен күшейе түсті. Әлемнің әртүрлі өңірлеріндегі ықпалдасу тұрақты үрдіске айналды. Жаһандану экономикалардың бәсекелестігін күшейте түсті, бұл елдерді күш салуды шоғырландыруға мәжбүрлейді. Мысал ретінде Еуропа Одағын, НАФТА-ны (Солтүстік америкалық ерікті сауда туралы келісімі), МЕРКОСУР-ды (Оңтүстік конус елдерінің ортақ нарығы), АСЕАН және басқалары сияқты интеграциялық модельдерді алуға болады. Орталық Азияда ең серпінді дамып келетін ықпалдасқан бірлестік Ресей, Қазақстан және Белоруссия құрған Еуразиялық экономикалық кеңістік (ЕЭК) болып табылады. Осы мақалада ЕЭК-тың қаржы нарығы ықпалдасуының болжанатын кезеңдеріне, сондай-ақ осы ықпалдасу процесі шеңберінде туындауы мүмкін Қазақстанның қаржы нарығының ықтимал тәуекелдеріне қысқаша шолу жасалған. Қорытындысында ЕЭК ықпалдасу процестері шеңберінде бәсекелестік басымдықтарын жақсарту үшін Қазақстанның қаржы секторын одан әрі дамыту бойынша ұсынымдар беріледі.

Өңірлік қаржылық ықпалдасу белгілі мемлекеттер тобы шеңберінде ортақ қаржы нарығын құру және осы елдер арасында капитал қозғалысы мен қаржылық қызметтердің еркіндігін қамтамасыз ету болып табылады [1]. Бұл ретте, егер ықпалдасатын аумақта капиталдың еркін қозғалысына және қаржы институттарында қаржылық қызметтерді алуда ешқандай кедергілер болмаса, қаржы нарықтарын ықпалдасқан деп санауға болады [2].

Барлық ықпалдасу процестеріндегідей, өңірлік қаржылық ықпалдасудың да белгілі басымдықтары мен тәуекелдері болады. Мәселен, өңірлік қаржылық ықпалдасудың негізгі басымдығы ретінде капитал бөлінуінің жақсаруын атап көрсетуге болады, өйткені бірыңғай қаржы нарығын құрғанда инвестициялар мен өндіріске арналған қаржы ресурстарын тиімді бөлуге мүмкіндік бере отырып, қаржы активтерімен суда үшін және капитал ағындарына кедергілердің барлық түрлері алынып тасталады [3].

Сонымен бірге, кейбір зертеушілер өңірлік қаржылық ықпалдасу кезінде капиталдың әкетілуі, капитал ағындарының құбылмалылығы тәуекелі, сондай-ақ шетелдік банктер үлесінің ұлғаюына байланысты тәуекелдер сияқты тәуекелдердің туындау ықтималына ерекше көңіл бөледі [4].

Орталық Азияда қазіргі кезде Қазақстан белсенді қатысушысы болып табылатын ең серпінді дамып келетін ықпалдасу бірлестігі ЕЭК болып табылады. Белоруссия, Қазақстан және Ресейдің арасындағы Кеден одағы және Бірыңғай экономикалық кеңістік туралы шартқа 1999 жылғы 26 ақпанда қол қойылды. ЕЭК шеңберінде қаржы нарықтарының бірыңғай жүйеге ықпалдасуына байланысты үш мемлекеттің арасындағы мынадай негізгі құжаттарға 2010 жылғы 9 желтоқсанда қол қойылды:

- 1) Қаржы нарықтарында Бірыңғай экономикалық кеңістікке қатысушы мемлекеттерде капиталдың еркін қозғалысын қамтамасыз ету үшін жағдай жасау туралы келісім;
- 2) ЕЭК-қа мүше мемлекеттердегі қызметтер саудасы және инвестициялар туралы келісім.

Осы келісімдерді іске асыру нәтижесінде капиталдың тиімді бөлінуі, нарықтың тереңдетілуі және нығаюы, кредиттік ресурстар құнының төмендеуі және сыртқы ресурстардан кредиттік тәуелділіктің төмендеуі қамтамасыз етілетін болады [5].

Сонымен бірге, Т.М. Сүлейменовтың айтуы бойынша, қазіргі кезде ЕЭК шеңберінде қаржы нарықтары нашар ықпалдасқан, үш елдің қаржы нарығында реттеу мен қадағалауда айырмашылықтар бар. Сондықтан, ықпалдасу жолындағы бірінші қадам ЕЭК-қа қатысушы мемлекеттердің ұлттық заңнамаларын мынадай қағидаттар негізінде үйлестіру болып табылады:

- бірдей бәсекелестік жағдайды қамтамасыз ету;
- эмитент, бағалы қағаздар туралы және олармен жасалған мәмілелер туралы ақпаратты уақтылы және толық ашуды көздейтін нарықтың және қаржы құралдарының айқындылығын қамтамасыз ету;
- инвесторларды, бірінші кезекте бағалы қағаздар нарығының кәсіби қатысушысы болып табылмайтын инвесторларды қорғау;
- қаржы жүйесінің тұтастығы және тұрақтылығы сияқты қоғамдық құндылықтарды қорғау.

Мәселен, ЕЭК-қа қатысушы елдердің қаржы нарықтарының ықпалдасуы және заңнамаларын үйлестіру бірнеше кезеңмен өтеді деп көзделуде [5,6]:

1 кезең – 2016 жылға қарай ұғымдар аппаратының, қаржы ұйымдарын құру тәртібі мен талаптарын, қаржы ұйымдарының басшы қызметкерлерінің кәсіби біліктілігіне және іскерлік беделіне қойылатын талаптарды үйлестіруді жүзеге асыру жоспарланып отыр. Мәселен, мысалы, қазіргі кезде Бірыңғай экономикалық кеңістікке мүше елдердің қаржы нарықтарындағы қызметті жүзеге асыруға қойылатын талаптар туралы және Бірыңғай экономикалық кеңістікке қатысушы мемлекеттердің қаржы нарықтарын реттеу мен қадағалау жөніндегі уәкілетті органдары арасында ақпаратпен, оның ішінде құпиялы сипатындағы ақпаратпен алмасу туралы келісімдер қол қою рәсімінен өтуде.

2 кезең – 2018 жылға қарай лицензияларды беру, беруден бас тарту және тоқтата тұру жөніндегі заңнаманы үйлестіруді жүзеге асыру, сондай-ақ лицензияларды өзара тану нормаларын енгізу жоспарланып отыр. Оның үстіне, пруденциялық талаптарды барынша жақындату, қаржы ұйымдарын тарату және қайта ұйымдастыру тәртібін, рәсімдері мен талаптарын үйлестіру, қылмыстық жолмен алынған кірістерді заңдастыруға қарсы іс-қимылға бағытталған талаптарды пысықтап, жақындату жоспарланып отыр.

3 кезең – 2020 жылға қарай қаржы саласында бақылау мен қадағалауды реттейтін заңнаманың нормаларын үйлестіруді аяқтау жоспарланады, яғни бұл сол уақытта қаржы нарықтарындағы ойын қағидалары бірдей деп айтуға мүмкіндік беретін соңғы нүктесі болады.

Сонымен бірге, үш елдің аумағында ортақ қаржы нарығын құру қазақстандық нарықта шетелдік қаржы институттарының болуын кеңейту үшін алғышарттарын жасайтын болады, бұл өз кезегінде қаржы нарығына қатысушылар арасында бәсекелестікті күшейтетін болады. Сонымен бірге бұл Қазақстанның қаржы секторының сыртқы күйзелістерге осалдығы деңгейін көтеретін болады, олардың негізгісі, біріншіден, ЕЭК-қа қатысушы елдердің қаржы нарықтары субъектілерінің тәуекелге деген әртүрлі қызығушылығын білдіретін экономикалық тәуекел, және, екіншіден, кейбір шетелдік қаржы компаниялары үшін бәсекелестік басымдықтарын жасайтын реттеушілік төрелік тәуекелі болып табылады.

Сондықтан, ЕЭК шеңберіндегі ықпалдасу процестерінің одан әрі дамуы кезінде Қазақстанның қаржы нарығына қатысушыларын қорғау және ЕЭК-қа қатысушы елдер арасында бәсекелестік жағдайын бірдейлендіру үшін реттеушілік төрелікті алып тастау мәселелеріне ерекше көңіл бөлу қажет. Осыған баланысты қазіргі уақытта келесі сұрақтар өзекті болып табылады:

- бірінші қаржы нарығында қаржы институттарының еркін өзара қатысуына барынша жақындатылған жағдайлар жасау;

- ЕЭК шеңберінде қаржы институттарының тәуекелдерін бағалауда бірінғай амал жасау.

Өз кезегінде, Қазақстанның қаржы институттарының тиімді жұмыс істеуі және ықпалдасқан нарықтың жағдайларына тез бейімделуі үшін ұйымдық құрылымдарын жетілдіру, қаржы нарықтары конъюктурасының өзгеруі жағдайында алдыңғы қатарлы технологияларды пайдалана отырып, инновацияларды және жаңа қаржылық өнімдерді дамыту арқылы еңбек өнімділігін арттыру талап етіледі. Мәселен, қазақстандық қаржылық институттарына автоматизацияланған және автоматизацияны талап ететін бизнес-процестерді жедел жетілдіруіне инвестицияларды көбейту, қаржы институттарының жаңа өнімдерді және клиенттерді тарту технологияларын ендіру бойынша иімділігін жоғарлату механизмдерін жетілдіру;

- қаржы қызметтерін көрсетудің сапасын жоғарлату. Клиенттердің қажеттігін қанағаттандыру қол жеткізуді қамтамасыз етуге, алу жылдамдығына және қаржылық қызметтердің құнына бағдарлануға тиіс. Мысалы, қаржы ұйымдарындағы бизнес-процестерді оңтайландыру қаржылық қызметтерді көрсету жылдамдығын арттыруды, ал қызметтердің қолжетімділігі клиенттердің болуын талап етпейтін қаржылық қызметтердің, оның ішінде Интернет, телефон/ұялы байланыс және АТМ арқылы көрсетілетін қызметтердің кең спектірін дамыту қамтамасыз етеді;

- республиканың қаржы ұйымдары қаржы ұйымының, реттеушінің, қарсы әріптестердің, сондай-ақ инвесторлар мен қаржылық қызметтерді тұтынушылардың менеджменті үшін өз қызметінің айқындылығын қамтамасыз етуге тиіс. Қаржылық ақпаратты тұтынушылар шешім қабылдағанда, оларда ақпараттың шешім қабылдауды жеңілдететін, бірақ осы процесті қиындатпайтын көлемі болуы тиіс.

Ықпалдасу үдерісінің жеделдеуі шеңберінде қаржы нарығының барлық қатысушыларының тиімді әрекеттестігі қаржы қызметін тұтынушыларға ғана емес, сонымен қатар отандық қаржы институттары үшін жағымды жағдай жасауға, және де ғаламдық қаржы нарығындағы отандық қаржы бизнесінің даму шектерін кеңейтуге мүмкіндік береді. Сонымен бірге, ықпалдасу процессінің барлық қатысушылары арасындағы әрекеттестікті тиімді жүзеге асыру үшін бірінші кезектегі міндет ЕЭК шеңберінде ықпалдасу процессінің әр кезеңінде қаржы нарықтарының ықпалдасуы бойынша қабылданған шаралардың және ЕЭК қатысушы-мемлекеттердің заңамасын үйлестірудің әсеріне әрдайым талдау жасау.

Әдебиеттер тізімі:

1. Абакалкина А.А., Головкин М.Ю. (2005) «Финансовая интеграция в Европе и Азии», Информационно-аналитический бюллетень ЦПИ ИМЭПИ РАН, 2005 - №2.
2. Mahesh Kumar Tambi (2005), «A test of Integration between Emerging and Developed Nation's Stock Markets», <http://econpapers.repec.org/paper/wpawuwpif/0506004.htm>;
3. Babecký J., Komárek L., Komárková Z. (2010) «FINANCIAL INTEGRATION AT TIMES OF FINANCIAL (IN)STABILITY», https://www.cnb.cz/miranda2/export/sites/www.cnb.cz/en/research/research_publications/cnb_wp/download/cnbwp_2010_09.pdf;
4. Baele L., Ferrando A., Hördahl P., Krylova E. and Monnet C. (2014) Occasional Paper Series «MEASURING FINANCIAL INTEGRATION IN THE EURO AREA»;
5. Сулейменов М.Т. (2013), «К 2020 году страны ЕЭП планируют создать единый финрынок», <http://kapital.kz/gosudarstvo/12620/k-2020-godu-strany-eep-planiruyut-sozdat-edinyj-finrynok.html>;
6. Акишев Д.Т. (2013), «ЕЭП открывает возможности не для всех», <http://kapital.kz/expert/12599/eep-otkroet-vozmozhnosti-ne-dlya-vseh.html>.

Алыпсатарлық капиталдың ағындарын бақылау

А.М. Боранбаева — Төлем балансы және валюталық реттеу департаменті директорының орынбасары

А.А. Кангелдиева — Төлем балансы және валюталық реттеу департаментінің төлем балансы басқармасының жетекші маман-экономисі

Капиталдың трансшекаралық ағындары жаһандық экономиканың ең маңызды аспектісіне айналды. Соңғы онжылдықтарда ықпалдасу процестерінің тереңдей түсуі сауда байланыстарымен, сондай-ақ капиталдың ағындары өтетін шекаралардың кеңеюімен қоса жүреді. 2008-2009-жылдардағы жаһандық қаржылық дағдарыс әдеттегідей проциклдық сипатта болатын капитал ағындарына қатысты тиісті шаралар жөніндегі пікірталастардың жаңа тарауының ашылуына себепші болды. Осы мақалада капитал қозғалысын реттеу мәселелері бойынша экономикалық теория тәсілдеріне шолу, қаржылық тұрақтылық үшін капиталдың әкелінуіне байланысты тәуекелдерді азайтуға арналған құралдарға шолу және экономикалық зерттеулер негізінде ұсынымдар келтірілген.

Тарихи трансшекаралық капитал қозғалысы негізінде экономикасы дамыған елдер арасында болды, бірақ соңғы жылдарда қалыптасып келетін нарықтар, сондай-ақ дамушы экономикалар капитал көлемдерінің және қозғалмалылығының тез өсуімен ерекшеленеді.

Капиталдың дамып келетін нарықтарға әкелінуі және, тұтастай алғанда, капитал қозғалмалылығы жинақтары төмен деңгейдегі елдерге өнімді инвестициялық жобаларға қаражат тартуға, инвестициялық тәуекелді әртараптандыруға, саудалық қаржыландыру тетіктерін ұсынуға және қаржы нарықтарын дамытуды ынталандыруға мүмкіндік береді. Осы тұрғыдан капиталдың еркін қозғалысынан түсетін пайда еркін саудадан түсетін пайдамен бірдей, ал капитал қозғалмалылығына шектеулер енгізу, ең аз дегенде, әртүрлі теңгерімсіздіктерге және ресурстарды дұрыс бөлмеуге әкеле отырып, осындай артықшылықтардың тиімділігін төмендетеді.

Дамушы елдер үшін капитал ағындарының артықшылығын мойындау нәтижесінде капитал қозғалысын ырықтандыру бір қатар елдерде даму стратегиясының бір бөлігіне айналды. Сонымен бірге, дамушы елдердің капитал шоттарын ашу және қаржы нарықтарына және қаржы инфрақұрылымына қол жеткізуді жеңілдету ауқымды капитал ағындарының құрылымын өзгертуге әкелді. 2003 жылдан бастап шетелдік тікелей инвестициялар экономикасы дамып келетін елдерде капиталдың әкелінуінде өзінің басым позицияларын жоғалта бастады. Әлемдік капитал ағындары өсуінің басым бөлігі портфельдік, сондай-ақ басқа да инвестицияларды қоса алғанда, қысқа мерзімді әкелу ағындарына тиесілі.

Инвесторлардың қысқа мерзімді қаржы активтеріне салым жасауға ниеттенуінің негізгі себебі реттеудің және саяси тәуекелдердің өзгеруіне байланысты тәуекелдер ең төмен болған кезде бағалар құбылмалылығы есебінен жоғары пайда табу болып табылады. Соның салдарынан дамушы нарықтарға әкелінетін капиталдың басым бөлігі кірістілік мөлшерлемелеріндегі дифференциалды көрсететін уақытша құбылыс деп қабылданады және, ең аз дегенде, дамыған нарықтарда пайыздық мөлшерлемелер дұрыс деңгейге қайтып келген кезде, осы ағын кері бағыт алуы мүмкін.

Тиісінше, соңғы жылдардағы экономикалық пікірталастарда капиталдың халықаралық қозғалмалылығы қаржылық және банктік дағдарыстармен тығыз ұштасатын болды. Капиталдың трансшекаралық ағындары қаржылық тұрақсыздықтың негізгі элементі болып танылады – жаппай капиталдың әкелінуі айырбастау бағамының асыра көтерілуіне (немесе, ең аз дегенде, экономиканы басқару процесіне елеулі кедергілер келтіретін оның қомақты қайта бағалануына), немесе активтер құнындағы баға көпіршіктерінің өсуіне әкелуі және қаржылық тұрақсыздық пен дағдарыстың туындауы

тәуекелін күшейтуі мүмкін. Бұл тұрғыдан 90-жылдардағы шектеусіз капитал қозғалысы – бұл тек игілікті феномен және капитал ағындары инвестициялау және қарыз алу бөлігінде ұтымды шешімдер қабылдаудың нәтижесі болып табылады деген тезис енді сөзсіз және даусыз болып табылмайды. Бұл ретте шетелдік инвесторлардың «үйірлі сезімге» бағынышты болуына және шектен тыс оптимизмнен азап шегуіне қатысты алаңдаушылық көбейе түсті. Тіпті салыстырмалы ұзақ мерзімді кезең ішінде капитал ағындары айтарлықтай болса, бұл көпіршіктер мен активтер бағасының күрт өсуін қоса алғанда, ағындардың елеулі зиян әкелетінін экономистер мойындайды.

Капитал ағындары жекелеген елдерде, сондай-ақ ғаламдық ауқымда да экономикалық және қаржылық тұрақтылыққа әкелетін тәуекелдер аясында капитал қозғалысын бақылау (capital control) мәселелері қайта өзектілікке ие болады.

Капитал қозғалысын реттеу мәселелері бойынша экономикалық теория тәсілдері қаржы нарығының жаһандануына қарай эволюцияланғанын атап өткен жөн. Капитал ағындарын реттеуге қатысты әдеттегідей «капиталдық бақылау» (capital control) термині пайдаланылды, және сонымен қатар «капиталды басқару техникасы» (capital management techniques), «капитал шотын реттеу» (capital account regulations) терминдері пайдаланылды, және жақында «капитал ағындары басқару шаралары» (capital flow management measures) деген ұғым пайдаланыла бастады, ол әкімшілік шаралардың синонимі ретінде бұрын қолданылған капитал ағындарын бақылау ұғымының әдеттегі түсінігінен анағұрлым кеңірек. Қазіргі кезде «капитал ағындарын басқару шаралары» деген ұғым арнайы капитал ағындарын шектеу үшін әзірленген экономикалық және әкімшілік сипатындағы бір қатар шараларды білдіреді.

Капитал қозғалысы мәселелері бойынша тәсілдердің дамуын көрсете отырып, 2012 жылы Халықаралық валюта қоры ұстанымын [1] ұсынды, оған сәйкес капитал ағындарының жақсы сіңірілуіне және осыған байланысты артықшылықтарды алуға бағытталған капитал ағындарын басқару күшті макроэкономикалық саясатты жүргізу, қаржы нарықтарын тереңдету, қаржылық реттеу мен қадағалауды күшейту және институционалдық құрылымды жақсарту арқылы жүзеге асырылуы тиіс.

Капитал ағындарын басқару шаралары монетарлық, фискалдық, бағамдық саясаттарының және пруденциялық реттеу шараларын алмастыруға тиіс емес. Осындай шаралар макроэкономикалық саясатқа және қаржылық реттеу мен қадағалауға уақытша қосымша шара ретінде пайдаланылса, оларды енгізу мақсатқа сай болуы мүмкін. ХВҚ ұсынымдарында капитал ағындарын басқару шараларын қолдануда елдер резиденттікке негізделген кемсітушіліктен бас тартуы тиіс; кез келген жағдайда шараларды таңдаған кезде тиімді әрі кемсітушілік сипаты ең төмен шараларға басымдық берілуі тиіс. Осылайша, трансшекаралық капитал ағынына қатысты валюталық шектеулерді қолдану соңғы инстанция шарасы болып табылады және объективті себептер бойынша өзге саясаттың шаралары әлеуетті қауіптерді және теңгерімсіздіктерді жою үшін дереу нәтиже бермесе ғана ақталуы мүмкін.

Жаһандық қаржылық тұрақтылық мәселелерінде капитал ағындарын басқарудың басты рөлі G20 [2] Канн саммитінің қорытынды декларациясында да көрсетілді. Декларацияда қаржы нарығы құралдарының күрделенуі жағдайында капиталды тарту үшін қаржы секторының дамуына және ақылға қонымды балансына қарай барабар реттеу және қадағалау практикасының экономиканың нақты секторына шамалас болуы ерекше маңыздылыққа ие болатыны атап көрсетілген. Бұл ретте G20 декларациясында тұрақтандыру шараларын қабылдау шеңберінде елдер құралдарды қолдануда шектелмеуі тиіс, және оларды қолдану жүйелілігі кемсіту сипатына қарай басымдықтармен емес, нақты жағдаймен айқындалатындығы көрсетілген.

ХВҚ мен G20 мәлімдеген тәсілдердегі белгілі айырмашылықтарға қарамастан, капиталды реттеу мәселелері бойынша халықаралық бірлесу қажеттігі мойындалады. Бұл қазіргі кезде капитал ағындарының мөлшерін және құрылымын анықтауда жаһандық өтімділік талаптары, әлем экономикасы өсуінің ұзақ мерзімді перспективалары және

тәуекелді кең ауқымда қабылдау сияқты факторлар басты рөл атқаратынына байланысты болды. Тиісінше, жеке елдің капитал ағынын басқару бойынша шаралар қабылдауының басқа елдерге әлеуетті ықпалы және нәтижесінің таралуы күшейе түседі.

Жаһандық дағдарысқа қарсы тетіктерді әзірлеу аясында экономикалық дамудың осы кезеңінде капитал ағындарын басқару мақсаттары үшін нақты қандай шараларды қолдану ұсынылатынын және капитал ағындарын жаһандық басқарудың дамуы болжанатын бағыттың жалпы түсінігін анықтау тиімді болады.

Соңғы жылдардағы экономикалық зерттеулерде қаржы дағдарысы кезінде елдер қолданған құралдар жан-жақты зерттелді және олардың тиімділігі, сол сияқты жергілікті және ғаламдық ауқымда капитал ағындарына олардың ықпалы бағаланды.

ХВҚ сарапшылары жүргізген зерттеулердің нәтижелерін қорытындылай келе, мемлекеттер қаржылық тұрақтылық үшін капиталдың әкелінуімен байланысты тәуекелдерді төмендету мақсатында макроэкономикалық саясатқа қосымша қолдана алатын мынадай құралдар топтамасын атап көрсетуге болады.

ХВҚ ұсынған капитал ағындарын басқару шараларын санатқа жатқызу қағидаттарын [3] сақтай отырып, бұл шараларды капиталмен операцияда тараптар резиденттігіне қатысты (капитал қозғалысын бақылау шаралары), немесе операция валютасын номинациялауына қатысты (шетел валютасына байланысты пруденциялық шаралар), немесе екіншісіне де қатысты (басқа пруденциялық шаралар) кемсіту саясатының жүргізілетініне байланысты шартты түрде топтастыруға болады. Анықтама бойынша пруденциялық шаралар реттелетін ішкі қаржы жүйесіне (банктерге) ғана қатысты қолданылады, ал капитал қозғалысын қадағалау шараларын барлық резиденттерге қатысты қолдануға болады (бірақ олар да нақты секторларға қатысты ішінара қолданылуы мүмкін).

Капитал қозғалысын бақылау шаралары капиталмен операцияларды (немесе оларды жүзеге асыру үшін қажетті аударымдар мен төлемдерді) операция тараптарының резиденттігіне қатысты шектейтін шаралар болып табылады. Бақылау жөніндегі шаралар бүкіл экономика ауқымында, нақты секторларда (әдетте қаржы секторы), не нақты өнеркәсіпте (мысалы, тікелей шетелдік инвестицияларды бақылау жағдайында «стратегиялық» салаларда) қолданылуы мүмкін. Шаралар барлық ағындарға, немесе ағынның түрі немесе ұзақтығы бойынша (борыш, акциялар, тікелей инвестициялар; қысқа мерзімді ағынды орташа және ұзақ мерзімді ағынмен салыстырғанда) саралануы мүмкін.

Шетел валютасына байланысты пруденциялық шаралар операция тараптарының резиденттігіне емес, операция жүргізілетін валютаға қатысты капиталмен операцияларды шектейді. Бұл шаралар ішкі қаржы мекемелеріне, ең біріншісі банктерге қолданылады. Банктердің ашық валюта позициясының лимиттері (олардың капиталынан пайызбен) валюталық активтерге банктік инвестициялар сияқты кеңінен таралған. Басқа шаралар ішкі банктердің валюталық кредит беруін, әсіресе өздігінен хеджирлеуі, оның ішінде, мысалы, жергілікті және шетел валютасындағы міндеттемелер бойынша сараланған резервтік талаптары жоқ қарыз алушыларға валюталық кредит беруін шектеуге ықпал етуі мүмкін. Бұл шаралар түрлері міндеттемелердің құрылымына, сондай-ақ олардың көлеміне әсер етеді, бұл ретте шетелдік кредиттеу көлеміне валюталық тәуекелдің резидент еместерге өтуі де әсер етеді, сонымен олардың кредит беруге дайын болуын ынталандырмайды.

Басқа пруденциялық шараларға операцияны валюталық номинациялау не капиталмен операциялар тараптарының резиденттігі негізіндегі шектеулерге жатпайтын басқа пруденциялық талаптар кіреді. Осы топқа тән шараларына кредиттің негізгі сомасы мен оның қамтамасыз етуі ретінде берілген активтің бағалау құнының арақатынасына лимиттерді белгілеу, кредиттің ішкі өсуіне, активтерді жіктеуге және капиталды жабу нормаларына лимиттер, кредиттердің шоғырлануына салалық лимиттер, кредиттер бойынша ықтимал шығындарға динамикалық резервтер және капиталға қарсы циклдық талаптар кіреді. Көрсетілген топтар бойынша шараларды бөлу іс жүзінде бірдей

болмайтынын ескеру қажет. Біріншіден, капитал қозғалысын бақылау шаралары олардың негізгі мақсаты болмаса да, шетел валютасында капиталмен операциялардың төмендеуі нәтижесіне (және осыған ұқсас шетел валютасымен байланысты шаралар резиденттердің/резидент еместердің операцияларының төмендеуіне) әкелуі мүмкін. Екіншіден, «басқа пруденциялық шараларды» (мысалы, шетел валютасындағы кредиттер үшін кредиттің негізгі сомасы мен оның қамтамасыз етуі ретінде берілген активтің бағалау құнының арақатынасына ең төменгі лимиттер) қолдануда резиденттікке немесе валютаға қатысты шамалы вариациялар болуы мүмкін.

Эмпирикалық зерттеулер капитал қозғалысын бақылау және макропруденциялық шаралардың әртүрлі нысандары сыртқы қарыз алу құрылымының тәуекелдерін және ішкі кредиттік дүрбелеңдерді төмендету үшін тиімді болуы мүмкін екенін көрсетті. Капиталдың әкелінуін бақылау және шетел валютасымен байланысты пруденциялық шаралар елдің сыртқы қарызының құрылымына және ішкі банктік жүйесінің шетел валютасында кредит беруіне олардың ықпалы тұрғысынан бір бірін алмастырады және екеуі де тұтастай алғанда кредиттік дүрбелеңдерге қарсы бағытталған басқа пруденциялық шараларды толықтырады.

Капитал қозғалысын бақылау шаралары мен шетел валютасына байланысты пруденциялық шаралардың өзара алмастыратынын ескере отырып, шаралардың қай тобына басымдық берілуі тиіс деген сұрақ туындайды. Жеке ел үшін таңдау мәселесі шығындар мен пайдалардың толық талдамасына қарай және нақты жағдайларға байланысты болатыны анық. Дегенмен, осындай таңдауға қатысты бірнеше анықтауыш пікірді айтуға болады.

Біріншіден, шектеу шаралары орын алған бұрмалануға неғұрлым жақын бағытталуы тиіс. Өйткені пруденциялық шаралар капитал қозғалысының өзіне емес, капитал ағындарына байланысты *тәуекелдерге* бағытталатындықтан, осы шаралар қаржылық тұрақтылық мәселелеріне байланысты қауіптенуден енгізілетін жағдайда, капитал қозғалысын бақылау (ағымдарға бағытталған) шараларына қарағанда, пруденциялық шараларға басымдық берілуі тиіс.

Екіншіден, капитал қозғалысын бақылау резидент кәсіпорындардың қол жетімділігін, оның ішінде ұзақ мерзімді қаржыландыруға қол жетімділігін қиындатуы мүмкін, осы тұрғыдан пруденциялық шараларды қолдану артық көрінеді. Сонымен бірге, шағын және орташа кәсіпорындардың шетелдік ағындарға қарағанда, ішкі банктік қаржыландыруға көбірек сүйенетінін ескеру қажет. Сондықтан ішкі банктік жүйе бойынша пруденциялық шаралар да, шағын және орташа кәсіпорындардың қаржыландыруға қол жеткізуіне теріс ықпал етуі мүмкін.

Үшіншіден, анықтама бойынша пруденциялық шаралар реттелетін қаржы институттары (банктер) арқылы өтетін ағындарға ғана ықпал етуі мүмкін. Шетел банктерінің филиалдары арқылы, немесе қаржы компаниялары сияқты реттелмейтін институттардың делдалдығы арқылы шетелден тікелей қарыз алу ішкі пруденциялық реттеу мәні болып табылмайды. Оның үстіне, ішкі банктерге пруденциялық шараларды қолдану реттеушілік арбитраж нәтижесінде қаржы жүйесінің реттелмейтін жеріне әкелуі ықтимал. Сондай-ақ, бұл шетелдік бәсекелестерге және банктік емес мекемелерге қатысты ішкі банктер үшін бірдей емес ойын алаңын құруы мүмкін. Реттеу ауқымын кеңейту арқылы проблемалар шешілуі мүмкін, бірақ бұған көп уақыт қажет. Ең болмағанда, аралық кезеңде капитал қозғалысын бақылау тиімді болуы мүмкін.

Бұрын да аталып өткендей, шаралардың қай түріне артықшылық беруге болатынына нақты жауап жоқ, және көбінесе нақты елдің талаптарына байланысты болады. Шетел валютасына байланысты пруденциялық шараларды және капитал қозғалысын бақылау (не бүкіл экономика немесе нақты қаржы секторы ауқымында) шараларын ұштастыру белгілі шаралар топтамасын пайдалануға қарағанда, тиімдірек және бұрмалануы аз болуы әбден мүмкін.

Капитал қозғалысын бақылаудың тиімділігі оны енгізу мақсаттарына қол жеткізумен дәлелденеді, оған әкелу ағындары көлемінің қысқаруы және валюта бағамының көтерілуін шектеу, қаржылық әлсіздікті төмендету үшін әкелу ағындарын өтеу мерзімдерінің өзгеруі және ақша-кредит саясатының қосымша тәуелсіздігін қамтамасыз ету кіруі мүмкін. Бақылау құралдары бағытталған мақсаттар қаржылық тұрақтылық мақсаттары үшін капитал қозғалысын бақылаудың құрылымын да айқындайды.

Капитал қозғалысын бақылау макроэкономикалық себептер салдарынан, экономика капитал ағындарының уақытша күрт ұлғаюы түріндегі, және (немесе) қаржылық тұрақтылыққа қауіп төну түріндегі тұрақты күйзелістерге бейімделуі тиіс, активтер бағаларының тез өсуіне себепші болу тұрғысынан тұрақты ағындардың қысқа мерзімді ағындарға қарағанда, қауіптірек болуы кезінде қолданылады. Макроэкономикалық себептер бойынша қабылданған капиталды бақылау шаралары әкелу ағындарының түріне қарай кеңінен қолданылады, өйткені валюта бағамы мен бәсекеге қабілеттілік үшін әкелу ағындары жиынтығының маңызы бар. Қаржылық тұрақтылық мәселелері бойынша капитал қозғалысын бақылау шаралары бір жақты, әкелудің ең тәуекелі жоғары нысанына (әдеттегідей, шетел валютасында көрсетілген қысқа мерзімді борышқа, портфель ағындарының кейбір түрлеріне) бағытталуы мүмкін, бірақ бұл ретте композиттік қаржы құралдарын пайдалану арқылы құрал түрінің формальді түрде өзгеруі есебінен осы шаралардың тиімділігі төмендеуі мүмкін.

Капиталдың нақты қандай ағындары өзімен қоса тұрақсыздандыру факторын әкелетіні мәселесі жеке қарауды талап етеді. Ең алдымен, салу мақсаты баға құбылмалылығы есебінен жоғары пайда табу болып табылатын қысқа мерзімді қаржы активтері жатқызылатын алыпсатарлық капиталдың ағындары тұрақсыздандыратын ағындар болып есептеледі. Сонымен бірге, жоғарыда айтылғандай, тәжірибеде бақылау шаралары бағытталған ағындар түрлерін анықтаған кезде, жекелеген құралдарға қатысты олардың алыпсатарлық па, жоқ па екенін анықтау қиын. Оның үстіне, алыпсатарлық операциялардың туындауы және көлемдерінің өсуі факторларының бірі ауқымды қаржы нарығының тәуекелді сақтандыру құралдарына деген объективтік сұранысы болып табылады және, тиісінше, алыпсатарлық капиталдың дамушы елдердің нарықтарына әкелінуінің оң әсері де бар – қаржы нарығы көлемінің және тиімділігінің ұлғаюы, қаржылық инновациялар мен қаржы өнімдерінің дамуы. Сондықтан капитал қозғалысын бақылау мәселелерінде *алыпсатарлық* капиталға қарағанда, *әлеуетті тұрақсыздандыратын* капитал ағындарын шектеуге көбірек көңіл бөлу мақсатқа сай келеді. Осындай тәсілдің пайдасына қосымша дәлел соңғы зерттеулердің нәтижесі болып табылады, онда қаржылық осалдық аясында кейбір тікелей шетелдік инвестициялар әлеуетті тәуекелдерге [4] әкелуі ықтималын анықтады. Атап айтқанда, қаржы секторына тікелей шетелдік инвестициялардың кейбір түрлері қаржы секторындағы топшілік берешектің өсуін жасыруы мүмкін және, тиісінше, тәуекелдер тұрғысынан борыштық құралдарға жақын деп түсіндірілуі тиіс.

Тұрақсыздандыратын капиталдың әкету ағындарына қатысты капитал қозғалысын бақылау шаралары дағдарыс жағдайында немесе дағдарыстың болмай қалмайтын жағдайда ғана қолданылуы тиіс. Кез келген жағдайда елден шетелдік капиталдың күрт әкетілуі әлеуетті тұрақсыздандыратын шетелдік капиталдың әкелу ағындарының салдары ғана болып табылады, сондықтан капиталды басқару мәселелеріне жүйелік тәсіл сыртқы міндеттемелердің тәуекелдері төмендеу құрылымына қол жеткізу және қаржылық осалдықты төмендету мақсатында қолдануда іске асырылады.

Әлеуетті тұрақсыздандыратын қысқа мерзімді капиталдың әкелу ағынының ықпалына қарсы іс-қимылдың әмбебап тәсілі жоқ. Жеке ел тұрғысынан, капиталдың әкелу ағынын басқару үшін құралдар жиынтығының жай элементтеріне ұлттық валютаны нығайту, резервтерді жинақтау, фискальдік және монетарлық саясаттағы өзгерістер, сондай-ақ пруденциялық реттеуді күшейту кіреді. Сонымен бірге, белгілі жағдайда жай макросаяси шаралары мәселені шешу үшін қолайлы бола бермейді – мысалы, инфляция

проблема болса, ішкі қайта қаржыландыру мөлшерлемесін азайту орынсыз болады, валютаны нығайту өз потенциалын тауысты немесе резервтер баламадан артық жинақталған. Басқа жағдайда қаржылық осалдық проблемаларын шешуде пруденциялық реттеу арқылы тез нәтижеге жету мүмкін емес. Тиісінше, макроэкономикалық саясатты, сондай-ақ пруденциялық реттеуді іске асыру шеңберінде капитал қозғалысын бақылау капиталдың шектен тыс әкелу ағындарына жауап қату шараларының заңды компоненті болып табылатын жағдайлар туындауы мүмкін.

Капиталдың алыпсатарлық ағындарын бақылауға қатысты жоғарыда көрсетілген халықаралық зерттеулердің нәтижелерін және халықаралық сарапшылардың қорытындыларын жинақтай келе мынадай тұжырымдау жасауға болады:

- *Капиталдың алыпсатарлық ағындары дамыған экономикалар үшін де, дамушы елдер үшін де қаржылық тұрақтылық тәуекелдеріне әкеледі. Қаржы нарығының одан әрі жаһандануы капитал ағындарын бақылаудың жаңа тәсілдерін әзірлеуді талап етеді. Әдеттегідей, халықаралық ұйымдар күшін трансшекаралық капиталды ырықтандыруға бағыттады, оның негізгі мақсаты дамыған елдердің капиталы үшін дамушы елдердің қаржы нарықтарын ашу болып табылады. Қазіргі жағдайда капиталды басқару мәселелерін халықаралық деңгейде үйлестіруде тек дамушы елдерге ғана қатысты капитал қозғалысын бақылау шараларын қолданудағы тәртіп кодекстерін әзірлеуден гөрі, ауқымды қаржы нарығының (дамыған және дамушы елдер деп бөлмей-ақ) бірыңғай стандарттарын әзірлеуге көңіл бөлінуі керек. Атап айтқанда, алыпсатарлық капитал ағындарын бақылау және басқару шеңберінде, біздің ойымызша, дамыған сондай-ақ дамушы нарықтарының қаржы институттары үшін қысқа мерзімді қаржы құралдарының (мысалы, деривативтердің) тәуекелдерін бағалауға және қабылдауға қатысты бірыңғай стандарттарын әзірлеу тиімді шаралардың бірі болуы мүмкін.*

- *Елдердің капитал ағындарын басқару шараларын келіспей қолдануы және осының нәтижесінде реттеушілік арбитраждың пайда болуы қабылданатын шаралардың тиімділігін төмендетіп қана қоймай, ауқымды экономика мен қаржылық тұрақтылық үшін қосымша тәуекелдер әкеледі. Салық режимдеріндегі дифференциалдар, оффшорлық аймақтардың болуы және реттеу үшін «соқыр» зоналардың болуын қоса алғанда, ұлттық қаржы нарықтарындағы реттеудің тиімсіздігі алыпсатарлық капитал қозғалмалылығының және ағындарының өсуіне маңызды ынталандыру болып табылады. Тиісінше, капиталдың алыпсатарлық ағындарына қатысты қабылданатын шаралар жүйелік сипатта болуы және капитал ағындарын шектеу мақсатында арнайы әзірленгендермен шектелмеуі тиіс.*

- *Капиталдың алыпсатарлық ағындарын басқару аясында капитал қозғалысын шектеуге бағытталған шаралар (валюталық шектеулер және валюталық бақылау), олардың тиімділігі шектеулі болуы салдарынан «соңғы инстанция» шаралары ретінде ғана қаралуы мүмкін. Біріншіден, бұл көпжақты келісімдерге және шарттарға қатысушы елдер үшін, егер осы шарттар мен келісімдер шеңберінде капитал қозғалысына қатысты шектеулерді қолданбау бойынша міндеттемелер (мысалы, Еуропа монетарлық одағы, Экономикалық ынтымақтастық және даму ұйымының, Дүниежүзілік сауда ұйымының және т.б. шеңберіндегі міндеттемелер) қабылдаса, валюталық реттеу шараларын енгізу мүмкіндігі шектеулі және қатаң түрде шартты болуына байланысты. Екіншіден, бизнестің трансұлттық сипатында болуы және қаржы нарықтарының жаһандануы жағдайында ұлттық резиденттерге қатысты ұзақ уақыт кемсіту шараларын қолдану ұлттық капиталдың шетелдік нарықтарына әкетілуіне және ұлттық қаржы нарығының бәсекеге қабілеттілігін жоғалтуына әкеп соқтырады. Тиісінше, капиталдың алыпсатарлық ағындарын басқару мақсаттары үшін экономиканың қаржылық осалдығын төмендету аясында мықты макроэкономикалық саясатының, қаржы нарықтарының тереңдетілуі, қаржылық реттеу мен қадағалауды күшейту және қаржы институттарының институционалды құрылымын жақсарту*

шеңберінде жүзеге асырылатын пруденциялық реттеу шараларына басымдық берілуі тиіс.

Әдебиеттер тізімі

1. G20 2011. “G20 Coherent Conclusions for the Management of Capital Flows Drawing on Country Experiences”, Adopted at G20 Summit, Cannes, November 3-4, 2011.
2. International Monetary Fund. 2012. “The Liberalization and Management of Capital Flows; an Institutional View”. Washington, DC. 14 November.
3. Ostry, Jonathan D., Atish R. Ghosh, Marcos Chamon, Mahvash S. Qureshi. 2011. “Managing Capital Inflows: The Role of Controls and Prudential Policies”.
4. Ostry, Jonathan D., Atish R. Ghosh, Karl Habermeier, Marcos Chamon, Mahvash S. Qureshi, and Dennis B.S. Reinhart. 2010. “Capital Inflows: The Role of Controls,” IMF Staff Position Note 10/04 (Washington: International Monetary Fund).

Қазақстан Республикасында FOREX нарығын реттеу мәселелері

*Е.К. Сманов – Төлем балансы, валюталық реттеу және статистика департаменті
Валюталық реттеу және бақылау басқармасының жетекші маман-экономисі*

Қазіргі уақытта Қазақстан Республикасында FOREX биржадан тыс нарығының танымалдығы артып келеді, осыған байланысты FOREX нарығын мемлекеттік реттеудің тәсілін жасау мәселесі өзекті болып отыр.

Мәселенің өзектілігі

Ағылшын тілінен аударғанда FOREX (FOReign EXchange) «шетел валютасының айырбасы» деген ұғымды білдіреді және валютаның бағасын белгілеу тек сұраныс пен ұсыныстың арақатынасына сәйкес, қандайда бір шектеулерсіз немесе бағамдарды белгілемей-ақ жасалатын, еркін бағалары бар халықаралық биржадан тыс валюталық нарық болып саналады.

Қазіргі уақытта Қазақстан Республикасында FOREX нарықтан тыс бөлшек нарығы даму сатысында. Интернет кеңістігі мен әлеуметтік желілердегі, қаржы тақырыбындағы баспа басылымдары мен көшедегі билбордтардағы FOREX-те көрсетілетін қызметтер жарнамасы халықтың осындай қызмет түрлерін пайдалануға деген қызығушылықтарын арттыруға ықпал етеді. Сондықтан да, қазіргі сәтте Қазақстан азаматтарының FOREX биржадан тыс нарығындағы операцияларының өсуіне айтарлықтай назар аударған жөн.

FOREX нарығындағы сауда-саттыққа қатысумен байланысты белгілі бір ерекшеліктер бар. Қазіргі уақытта кенестік кезеңнен кейінгі кеңістіктегі көптеген елдерде, соның ішінде Қазақстанда да осындай түрдегі операциялар жеткілікті түрде құқықтық тұрғыдан реттелмей отыр.

FOREX нарығының құқықтық реттелмеуі тұтастай алғанда мемлекет үшін де, сауда-саттыққа қатысатын азаматтардың өздері үшін де әлеуетті тәуекел алып келеді.

Атап айтқанда, FOREX нарығымен байланысты тәуекелдердің бірі валютаны сатып алу және сату бойынша операцияларды жүзеге асыру жолымен шетелге ақша қаражатын шығару тәуекелі мен бағамдық айырмашылықпен байланысты залал болып табылады.

Қаржылық қызметтерді тұтынушылар үшін FOREX нарығындағы сауда-саттыққа қатысу, басқасын айтпағанда, алыпсатарлықтың құрбаны болу қауіп-қатерімен байланысты, соның салдарынан қатысушы елеулі материалдық залал шегуі мүмкін. Бұл ретте, бұл нарық іс жүзінде мемлекеттің құқықтық реттеуінен тыс болуынан және осындай нарықта делдалдық операцияларды жүзеге асыратын компаниялар қаржы нарығының субъектілері болып табылмайтындықтан ҚР Ұлттық Банкінің мұндай азаматтың мүддесін қорғау мүмкіндігі жоқ. Сәйкесінше, FOREX нарығына қатысуға бел байлаған адам алыпсатарлық пен өзге де құқыққа қайшы іс-әрекеттермен байланысты тәуекелдерді тек қана өз жеке басына алады.

Қазақстанда FOREX биржадан тыс нарығының дамып келе жатқандығына орай осындай қызмет түрін мемлекеттік реттеудің де өзектілігі артатыны анық. Мәселен, халықтың FOREX нарығында сауда-саттыққа тартылуы жалғасқан жағдайда, аталған тәуекелдерді барынша азайту мақсатында мемлекеттің құқықтық реттеуі шеңберінде FOREX нарығының жұмыс істеуін қамтамасыз ету мақсатында ел заңнамасына түзетулер енгізу қажет болуы мүмкін.

FOREX нарығын реттеудің халықаралық тәжірибесі

FOREX нарығын реттеудің тәсілін жасау шығару кезінде осы саладағы халықаралық тәжірибені зерделеу қажет.

Америка Құрама Штаттары әлемдегі қаржы нарығы барынша дамыған елдердің бірі болып табылады. АҚШ-та тауарлық биржалар туралы заңның орындалуын бақылау үшін құрылған, АҚШ-тың тәуелсіз федералдық агенттігі болып саналатын Тауарлық фьючерстер сауда-саттығы жөніндегі комиссия жұмыс істейді. Аталған Комиссия,

басқасын айтпағанда, FOREX нарығында қызметті жүзеге асырудың тәртібін белгілейтін FOREX биржадан тыс нарығында жұмыс істеу қағидасын бекітті.

Осы Қағиданың негізгі ерекшеліктері FOREX биржадан тыс нарығында қызмет көрсететін адамдар реттеудің объектілері болып саналады, Комиссия тарапынан лицензиялауға жатады және оларға, өзгеден басқа, жүргізетін операциялары туралы ақпаратты ашық көрсету, ұдайы түрде есептілік ұсыну, операцияларды есепке алуды жүргізу және өзге де шаралармен байланысты міндеттемелердің жүктелетіндігі болып табылады.

Реттеудің жекелеген субъектілеріне (мысалы, (Retail Foreign Exchange Dealer) валюталық дилері немесе (Futures Commission Merchant) валюталық делдалы) капитал бойынша, клиенттер шоттарының саны, сондай-ақ осы шоттармен жасалған операциялардың пайдасы туралы ақпаратты жұртшылыққа жариялау бойынша талаптар қойылады.

Бұдан басқа, Қағида жекелеген, FOREX биржадан тыс нарығының аса ірі қатысушылары үшін барынша ықтимал «шектеуді» белгілейді.

«Шектеу» тетігі клиент жұмыс істеуді бастағалы жатқан клиент депозитінің лотқа арақатынасына шектеу орнатумен байланысты болады. Мәселен, 1:100 белгіленген лимиті кезінде депозитінде 100 АҚШ доллары бар клиент 10 мың АҚШ долларынан аспайтын сомаға ғана мәміле жасай алады.

Ресей Федерациясында қазіргі уақытта FOREX нарығындағы қызметті нақты бір құқықтық реттеу жүргізілмейді. Сонымен қатар, 2013 жылғы сәуір айында Мемлекеттік Думаның қарауына ««Бағалы қағаздар нарығы туралы» Федералдық заңына өзгерістер енгізу туралы» заң жобасы және Ресей Федерациясының (Форекс биржадан тыс нарығындағы дилерлік қызметті құқықтық реттеу бөлігіндегі) жекелеген заңнамалық актілері енгізілген болатын, заң жобасы 2014 жылғы сәуірдегі жағдай бойынша қабылданбаған.

Аталған заң жобасында Ресейдегі FOREX нарығындағы дилерлік қызметті заңды тұлғалардың жүзеге асыратындығы және бағалы қағаздар нарығы жөніндегі уәкілетті мемлекеттік орган тарапынан лицензиялаудың объектісі болатындығы көзделген.

Сондай-ақ, заң жобасына сәйкес, FOREX нарығындағы дилерлік қызметті реттеуді тиісті мемлекеттік органдардан басқа өзін-өзі реттейтін ұйым – FOREX дилерлерінің бірыңғай жалпыресейлік бірлестігі жүзеге асырады, оның мүшелері РФ-дағы FOREX нарығында дилерлік қызметті жүзеге асыратын ұйымдар болып табылады. Өзін-өзі реттейтін ұйым, өзгеден басқа, FOREX-дилерлерінің өз клиенттерімен жасасатын ұқсас шарт талаптарын, есеп айырысуды жүргізудің тәртібін, клиенттер алдындағы есептілік құрамын және оны ұсыну тәртібін бекітеді. Сондай-ақ ұйым FOREX-дилерлер көрсететін қызметтерді жарнамалаудың стандарттарын, FOREX-дилерлер мамандарын аттестаттау бойынша әдістемелік ұсынымдарды, FOREX-дилерлер жұмысын ұйымдастыру стандартын бекітеді, клиенттер алдында өз міндеттемелерін орындау үшін қаржының жеткілікті болуына апта сайынғы мониторингті жүзеге асырады.

Заң жобасын әзірлеушілердің пікірінше заң жобасын қабылдау ресейлік FOREX биржадан тыс нарығының ашықтығын айтарлықтай арттыруға және оның қатысушыларының (РФ азаматтарының) қауіпсіздігін қамтамасыз етуге мүмкіндік береді.

Валюталық реттеу аясында FOREX нарығын реттеу

«Валюталық реттеу және валюталық бақылау туралы» 2005 жылғы 13 маусымдағы ҚР Заңы 17-бабының 2-тармағында Қазақстан Республикасында шетел валютасын сатуды және сатып алуды резиденттер мен резидент еместер шетел валютасымен айырбастау операцияларын ұйымдастыруға құқығы бар уәкілетті банктерден, осындай уәкілетті банктердің айырбастау пункттері, сондай-ақ уәкілетті ұйымдардың айырбастау пункттері арқылы ғана Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі белгілеген тәртіппен жүргізу көзделген.

Осылайша, жоғарыда аталған банктер мен ұйымдарды айналып өтіп FOREX нарығында шетел валютасын сатып алу мен сату бойынша операциялар ҚР валюталық заңнамасымен реттелмейді.

Қазақстан Республикасындағы FOREX нарығын мемлекеттік реттеудің тәсілін жасау перспективалары

FOREX нарығындағы операцияларды мемлекеттік реттеудің халықаралық тәжірибесін қарай келе, ҚР Ұлттық Банкінің осы бағыттағы күш-жігері FOREX нарығына шығу қызметін көрсететін делдал компаниялар қызметінің ашықтығын арттырып, осылайша осы нарықтағы қызметтерді тұтынушылардың құқықтарын қорғауды қамтамасыз етуге бағытталуы мүмкін екендігін атап өтуге болады.

Мемлекеттің құқықтық кеңістігі шеңберінде FOREX нарығының жұмыс істеуін қамтамасыз етуге арналған тәсілді жасау кезінде әлемдегі қаржы нарығы барынша дамыған және сәйкесінше осындай нарықты реттеуде тәжірибесі анағұрлым бай елдердің бірі ретінде АҚШ тәжірибесін қолдану мүмкіндігі бар.

Ресей мен Қазақстанның географиялық орналасуы тұрғысынан көршілес екендігін, ықпалдасып бірігу шеңберіндегі экономикалық өзара тәуелділікті және Ресейдің FOREX биржадан тыс нарығын дамыту бөлігінде ҚР-дан шамалы озық болуы фактісін ескерсек, Ресей Федерациясының осы саладағы тәжірибесі де пайдалы болуы мүмкін.

Сонымен қатар, ресейлік, сол сияқты американдық тәжірибе біздің жағдайымызда мемлекеттің рөлі ел аумағына FOREX нарығындағы қызметтерді көрсететін делдал компанияларды реттеумен байланысты болуы мүмкін, өйткені брокерлер және осы нарықтың өзге де қатысушылары негізінен қызметтерін ҚР тыс жүзеге асыруда, сәйкесінше, еліміздің заңнама нормалары оларға қолданылмайды.

Делдал компанияларға ел азаматтарының осындай нарықта жасайтын операцияларының ашықтығын, мұндай компаниялардың қаржылық тұрақтылығын қамтамасыз етуге арналған міндеттемелерді жүктеген, сондай-ақ ҚР азаматтары-саудасаттыққа қатысушылар қабылдайтын тәуекелдерді шектеп және соның ішінде Қазақстанның сыртқы секторының статистикасы мақсатында FOREX нарығында операцияларды есепке алуды қамтамасыз еткен орынды болады.

Бұл ретте халықты FOREX нарығында операцияларды тікелей шетелдік өкілдер арқылы жүзеге асырмай, қазақстандық компаниялардың қызметін пайдалануына ынталандырудың тәсілін жасау аса маңызды болып табылады. Түсіндіру жұмыстарымен халықтың назарына қазақстандық делдалдарды айналып өтіп операциялар жүргізген жағдайда, мұндай нарықта олардың қызметтерді тұтынушылар ретінде құқықтарын қорғау мүмкін болмайтындығы айтылған ақпаратты жеткізу, сондай-ақ FOREX нарығында валютаны сатып алу және сатумен байланысты тәуекелдер бөлігіндегі халықтың қаржылық сауаттылығын арттыру керек.

Осылайша, ҚР-да FOREX нарығын мемлекеттік реттеу тәсілін жасау перспективасы қазіргі уақытта мұндай нарықта қызметтерді көрсететін делдалдардың қызметін реттеу бөлігіндегі халықаралық тәжірибені қолданумен, сондай-ақ FOREX нарығына қатысумен болатын тәуекелдер туралы халыққа ақпарат беруге бағытталған ауқымды түсіндіру жұмыстарымен және де қызметтерді тікелей шетелдік өкілдер арқылы емес, қазақстандық компаниялар арқылы пайдалануды ынталандырумен байланысты болып отыр.

Қаржылық қызметтерді тұтынушылардың құқықтарын қорғау – Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкінің негізгі міндеттерінің бірі ретінде

Диханчинов Б.М. – Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкінің Алматы облыстық филиалының қаржы ұйымдарын бақылау және қаржылық қызметтерді тұтынушылардың құқықтарын қорғау бөлімінің бастығы.

Қазіргі заманда қаржылық қызметтерге тұрғындар тарапынан сұраныстың өсуіне байланысты қаржылық қызметтерді тұтынушылардың құқықтарын қорғау мәселелері маңызды орын алып отыр. Осыған орай, барлық әлемдегі мемлекеттер сияқты Қазақстан да осы мәселеге көптен –көп назар аударуда. Осы мақала тұтынушылар мен қаржы ұйымдардың арасындағы қатынастарда қаржылық қызметтерді тұтынушылардың құқықтарын қорғау қажеттілігін жалпылайды, сондай-ақ осы бағытта Филиалда істелінген жұмыстар туралы ақпаратты мазмұндайды.

«Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі туралы» Қазақстан Республикасы Заңының 7-бабы, 6)-тармақшасына сәйкес Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкінің негізгі атқаратын міндеттерінің бірі қаржылық қызметтерді тұтынушылардың құқықтары мен заңды мүдделерін тиісті деңгейде қорғау болып табылады.

Қазіргі таңда азаматтардың көпшілігі қаржы саласына қатысты тиісті білімге ие болмай отыр, бұл өз кезегінде қаржы ұйымдарымен қатынастарда теңсіз шарттарды тудырады. Сондықтан мемлекет тарапынан қаржы ұйымдарының қызметін регламенттеу жолымен қаржы қызметтерін тұтынушылардың құқықтарын және олардың заңды мүдделерін қорғау қажеттілігі туындайды. Өйткені тұрғындардың қаржы сауаттылығы деңгейінің төмендігі жеке адам үшін ғана емес, жалпы мемлекетке үлкен зиян келтіреді.

Қаржы қызметтерін тұтынушылардың құқықтарын тиімді қорғау қаржы саласында клиент білімінің төмендігін пайдалана отырып, материалдық зиян келтіретін жеке қаржы мекемелердің жалған әрекеттерінен сақтап қалуға әсерін тигізеді.

Соңғы жылдардағы қаржылық дағдарыстар қаржылық қызметтерді тұтынушылардың құқықтарын қорғауға қатысты тиімді шараларды белсенді ендіру қажеттілігін тудырды. Қазіргі уақытта қаржылық қызметтерді тұтынушылардың құқықтарын қорғау, қаржылық сауаттылығын көтеру, тұтынушыларды құқықтары мен қаржылық қызметтердің негізгі сипаттамалары туралы ақпараттарды тарату мәселелерімен көптеген халықаралық ұйымдар айналысады.

Мысалға, 2012 жылдың шілде айында сауда және даму Кеңесі тұтынушылардың құқықтарын қорғау үшін Біріккен Ұлттар Ұйымының Басқару қағидаларын қайта қарау мәселесімен кеңесу мақсатында тұтынушылардың құқықтарын қорғау мамандарының арнайы жиынын ұйымдастырды. Ақша аударым секторы, жинақтау шоттарын жүргізу қызметтері және сақтандыру секторларын талқылау маңызды орын алды. Сонымен қатар қаржы қызметі нарығындағы делдалдардың комиссиялық ставкалары, қызмет көрсетудің бағасы туралы ақпарат, қарапайым тұтынушы үшін шарт талаптарының күрделілігі, әлеуетті тәуекелдер туралы ақпаратты толығымен ашу мәселелеріне ерекше назар аударылды.

2011 жылдың ақпан айында Жиырмалық топтың қаржылық саммитінде қаржы қызметтерін тұтынушылардың құқықтарын қорғаудың халықаралық қағидаларын өңдеу қажеттілігі туралы шешім қабылданды. 2011 жылдың қазан айында Экономикалық даму және ынтымақтастық ұйымы Қаржы нарығы комитетінің мақсатты тобы Қаржылық тұрақтылық кеңесінің (*Financial Stability Board, FSB*) Консультациялық тобымен және басқа стандарттарды құратын халықаралық ұйымдармен тығыз ынтымақтастықта бола отырып, қаржы қызметтерін тұтынушылардың құқықтарын қорғаудың жоғарғы деңгейінің Қағидаларын зерттеп дайындады. 2011 жылдың 18 қазанында қаржы қызметтерін

тұтынушылардың құқықтарын қорғаудың жоғарғы деңгейінің Қағидалары Париж қаласындағы Жиырмалық топтың кездесуінде ұсынылып, мақұлданды.

2001 жылы ҚР Ұлттық Банкінде Қаржылық қызметтерді тұтынушылардың құқықтарын қорғау басқармасы да құрылды. Тұтынушылар қаржылық қызметтерді алу кезінде олардың құқықтарын қорғау мәселелері жөніндегі жеке және заңды тұлғалардың өтініштері 2013 жылға дейін Алматы қаласында орталықтандырылып қарастырылып келді. Осыған байланысты 2013 жылдың наурыз айынан бастап республика аумағында қаржылық қызметтерді тұтынушылардың құқықтарын кешенді және бірегейлі қорғауды қамтамасыз ету мақсатында Ұлттық Банктің аумақтық филиалдарында қаржы ұйымдарын бақылау және қаржылық қызметтерді тұтынушылардың құқықтарын қорғау бөлімдері құрылды. Бұл бөлімнің негізгі атқаратын міндеті аймақтағы қаржылық қызметтерді тұтынушылардың құқықтарын қорғау және олардың қаржылық сауаттылығын көтеру болып табылады.

Осы мәселелер бойынша ҚР Ұлттық Банкінің Алматы облыстық филиалына 2014 жылғы қаңтар-сәуір аралығында жеке және заңды тұлғалардан 34 өтініш келіп түсті, оның ішінде:

28 өтініш екінші деңгейдегі банктердің әрекеттеріне қатысты;

3 өтініш сақтандыру (қайта сақтандыру) ұйымдарының әрекеттеріне қатысты;

2 өтініш Қазақстан Республикасының заңнама нормаларын;

1 өтініш тиесілілігі бойынша Қаржылық қызметтерді тұтынушылардың құқықтарын қорғау комитетіне (бұдан әрі-Комитет) жіберілді.

Жоғарыда көрсетілген деректер бойынша банк секторына қатысты өтініштер саны басым және маңызды мәселелер болып табылады:

- төлемдік талап-тапсырманы ұсыну арқылы өтінім берушілердің банктік шотынан (оның ішінде өтінім берушінің жәрдемақы шотынан) 100% мөлшерінде ақшаны акцептсіз алу;

- банктердің мерзімі өткен берешектерді алу бойынша уақтылы шараларды қабылдамауы;

- банктік заем шарты бойынша құқықтарды (талаптарды) үшінші тұлғаларға (коллекторлық компаниялар) беру;

- заем бойынша берешектерге есеп айырысумен келіспеу;

- өтінім берушінің өтініштеріне жауап бермеу.

Филиал Комитеттің келісімі бойынша жыл басынан жеке және заңды тұлғалардың өтініштерін қарау қорытындысы бойынша екінші деңгейдегі банкке қатысты 1 ықпал ету шектеу шарасы қолданды және екінші деңгейдегі банкке қатысты 1 ықпал ету шектеу шарасы келісім барысында.

Осы мәселелердің пайда болуының негізгі себептерінің бірі халықтың қаржылық сауаттылығы деңгейінің төмендігі. Осыған орай, Филиал қаржылық қызметтерді тұтынушылардың құқықтарын қорғау мәселелерін бұқаралық ақпарат құралдарында жариялауға ерекше назар аударады. Сонымен қатар, Филиал кеңестер беру қызметтерін көрсетті, мақсатты топтарға арналған дәрістерді жүргізді, мектеп оқушылары мен студенттердің қаржылық сауаттылығын көтеруге бағытталған іс-шараларды ұйымдастырды және т.б.

Банктердің өтінім берушілердің жәрдемақы шотына төлемдік талап-тапсырманы ұсыну мәселесі бойынша көптеп түсіп жатқан азаматтардың өтініштеріне байланысты Филиал Алматы облысындағы екінші деңгейдегі банктердің филиалдарына ҚР Ұлттық Банкі Басқармасының 02.06.2000 ж. № 266 қаулысымен бекітілген ҚР банктерінде клиенттердің банктік шоттарын ашу, жүргізу және жабу ережесінің талаптарын сақтау қажеттілігі туралы осы санаттағы клиенттерге қызмет көрсететін банк қызметкерлерімен түсіндіру жұмыстарын жүргізу ұсынылды.

Алматы облысында қаржылық қызметтерді тұтынушылардың құқықтарын қорғау мәселесіне қатысты жеке азаматтардың өтініштері күнделікті түсуде. Салыстыратын

болсақ: 2013 жылғы сәуір және желтоқсан аралығында, тоғыз ай ішінде осы мәселе бойынша 36 өтініш түссе, 2014 жылдың төрт айы ішінде 34 өтініш түсті.

Бұған қаржы ұйымдары қаржы қызметтерін тұтынушылардың құқықтары бұзылған жағдайда, олардың Филиалға өтініштерін білдіруге мүмкіндіктері туралы Филиалдың таратқан ақпараты да ықпалын тигізді.

Қазіргі кезде де Филиал қажетті мақалаларды бұқаралық ақпарат құралдарында орналастырып келеді, сонымен қатар клиенттерге арнап тиісті ақпараттарды банктердің барлық бөлімшелері мен әкімшілік үйлерінде орналастыру қажеттілігі туралы өтініш-хат облыстағы барлық банктерге жіберілді.

Қаржылық қызметтерді тұтынушылардың құқықтарын қорғау мәселелері жөнінде келіп түскен өтініштерге сипаттамасын талдай отырып, қорытынды жасауға болады: қаржы мекемелері клиенттерінің көпшілігі өздерінің құқықтық сауатсыздығынан, жасалған шарттардың талаптарымен мұқият оқымағандығынан айтарлықтай қателер жіберіп, өздеріне материалдық зиян келтірді. Заңдарды тиісті деңгейде оқып-білген, қаржылық қарым-қатынастар жүйесін жетік түсінген клиенттердің қаржы ұйымдарымен жұмыс істеген кезде өз мүдделерін қорғай алуға мүмкіндігі зор.

Қазіргі таңда Қазақстан Республикасында қаржылық қызметтерді тұтынушылардың құқықтарын қорғау мәселесі Азаматтық кодекспен және қаржы нарығының әртүрлі секторын регламенттейтін заңнамалар актілерімен реттеледі, мысалы, банктік және зейнетақылық жүйелер, сақтандыру, бағалы қағаздар нарығы және т.б.

Филиал еліміздің қаржы жүйесін дамыту барысында қаржылық қызметтерді тұтынушылардың құқықтарын қорғаудың маңызды роль атқаратынын түсіне отырып, осы салаға қатысты міндеттерді тиісті дәрежедегі орындауға белсене қатысады, сондай-ақ, қаржылық қызметтерді тұтынушылардың қаржы ұйымдарына қатысты өзара тиімді шешім қабылдауға ат салысады.

Қолданылған әдебиеттер:

Доклад федеральной службы по надзору в сфере защиты прав потребителей и благополучия человека (Роспотребнадзор) и аудиторско-консалтинговой компания ФБК «О состоянии защиты прав потребителей в финансовой сфере», Москва 2013 г.

Ақмола облысында қолма-қол ақшасыз төлемдерді дамыту

Омарова Г.М. - «ҚР Ұлттық Банкі» РММ Ақмола филиалының экономикалық талдау және статистика бөлімінің бастығы

Қазіргі жаһандану жағдайында қолма-қол ақшасыз төлем жүйелерінің рөлі мен мәні түбегейлі өзгерді. Бұл ретте, қаржы қызметтері сонымен бірге, стратегиялық мақсаттағы мемлекеттің монетарлық саясаты банктердің жаңа банктік өнімдерді алға жылжыту және электронды банктік қызметтер саласында банктік бизнестің жаңа үрдістерін игеру жөніндегі коммерциялық мүдделерімен сәйкес келеді.

Өз кезегінде банкке түсетін ақша қаражаты есебінен кәсіпорын өндірісті кеңейту процесі үшін қосымша ақша қаражатын пайдалану мүмкіндігін иеленеді. Сондай-ақ, кәсіпорынның нақтылы сауда сервисіне белгілі тұтыну контингентін бекіте алады.

Банктік қызметті және электрондық сауданы алыстан көрсетудің айқын басымдығы (ең төменгі еңбек шығыны мен уақыт үнемділігі) жағдайында, қолма-қол ақшасыз төлемдерді тұрғындар жете бағаламаған. Өйткені, төлем карталарын пайдаланушылар үшін нақ осы төлем қаражатын таңдауға мүмкіндік беретін басымдықтар, мысалы қосымша қызметтер мен белгілі артықшылықтар (жеңілдіктер, бонустар және т.б.) бар.

Алайда, төлем карталарын кеңінен пайдалану ең алдымен, оны ұстаушылардың карта көмегі арқылы ақша төлеуге деген тілегі мен қажеттілігіне тікелей байланысты. Бұл қажеттілікті қолдау үшін ұдайы барлығына – пайдаланушыға, эмитентке және экономикаға пайдалы жағдайды жетілдіріп, сондай-ақ, тұрғындардың қаржы біліктілігін арттыруға ықпал ету керек.

Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкінің дерегіне сәйкес 2014 жылғы 1 сәуірдегі жағдай бойынша мәліметтерінде банктер 367,4 мың төлем картішкелерін шығарған, Ақмола облысы бойынша мұндай картішкелерді ұстаушылар саны 347,2 адамды құрады (2013 жылдың осы кезеңімен салыстырғанда бұл көрсеткіштер сәйкесінше 7,7 және 11,1 пайыздарға жоғарылауы байқалады).

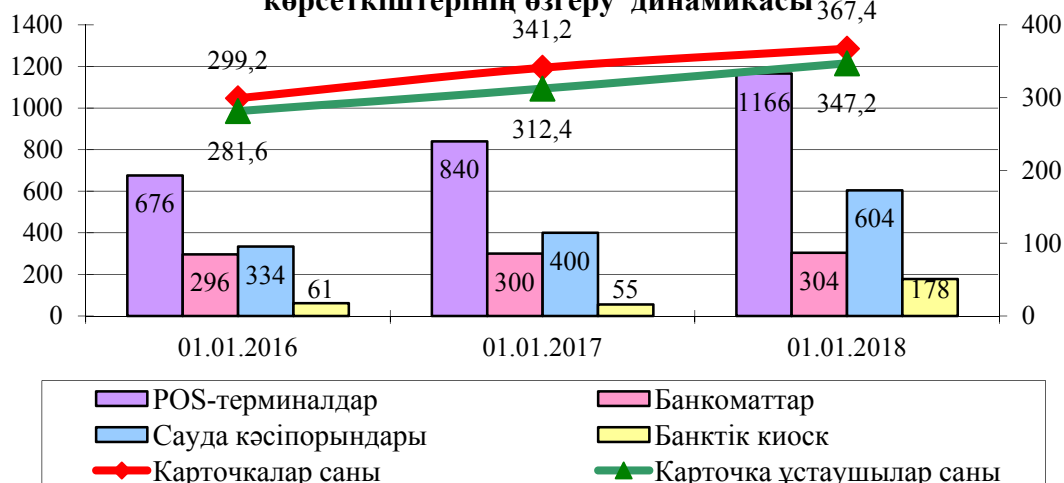
Облысымызда соңғы он екі айда транзакция және төлем картішкелерін пайдалану көлемі 181,0 млрд. теңгені құрады (осының алдындағы ұқсас кезеңмен салыстырғанда өсім 11,1 пайызды құрады). Транзакция көлемі 6,0 млн. транзакцияны құрап, 6,7 пайызға көбейді. Бұл ретте, қолма-қол ақшасыз төлемдер саны мен сомасы сәйкесінше 26 пайыз (транзакция саны 0,5 млн.) және 4,9 пайыз (көлемі 16,4 млрд. теңге) құраса, ал, қолма-қол ақшаны алу операциялары бойынша 5,2 пайыз (саны 5,5 млн. транзакция) және 11,8 пайыз (көлемі 164,6 млрд. теңге) тиісінше болды.

Электронды банк терминалдарының инфрақұрылымдары нарығы да үйлесімді дамуда. Бұл көрсеткіш 2014 жылдың 1 сәуіріндегі жағдай бойынша облысымызда:

- 1 166 POS-терминалдар;*
- 304 банкоматтар;*
- 604 сауда кәсіпорындары;*
- 178 банкі дүңгіршіктері жұмыс істейді.*

Бұл ретте банкомат желісін дамытудың аз ғана өсіміне (1,3 пайыз) қарай банкілік дүңгіршектер саны 3,2 есеге көбейді. Оларды лезде төлем жүргізу терминалдары ретінде пайдалану мүмкіндігін енгізу жағымды рөл атқарды. Өткен жыл банк киоскілері санының өсуінен басқа, POS-терминалдар желісінің 38,8 пайызға дамуымен ерекшеленеді. Қолма-қол ақшасыз төлем инфрақұрылымын сауда секторы да белсенді игеруде, осылайша, POS-терминалдар орнатылған сауда орындарының саны 51,1 пайызға артты.

Қолма-қолсыз төлемдер желісінің инфрақұрылымы көрсеткіштерінің өзгеру динамикасы

Ақмола облысында 629 тұрғынға 1 POS-терминалдан (ҚР-346 тұрғынға), 2327 тұрғынға 1 банкоматтан (ҚР бойынша – 1899 тұрғын) келеді. Осылайша, қолма-қол ақшасыз төлем желісі нарығының серпінді дамуына қарамастан, облыстағы бұл жағдай әлі де болса толық шешілген жоқ.

Қазақстан Республикасында қолма-қол ақшасыз төлем жүйелерін дамыту үшін ел Үкіметінің 2012 жылғы 29 желтоқсандағы №1743 «Қазақстан Республикасы аумағында жеке кәсіпкерлер немесе заңды тұлғалар төлем кәртiшкелерін пайдалана отырып, төлем қабылдауға бағытталған, сондай-ақ төлем кәртiшкелерін пайдаланып төлем қабылдауға арналған қондырғылар арқылы өз қызметін жүзеге асыру орындарын белгілеуді қамтамасыз ету міндеттелетін жекелеген қызмет түрлерін бекіту туралы» қаулысы (Бұдан әрі – Қаулы) жұмыс істейді. 2014 жылдың 1 қаңтарынан бастап бұл қаулы Қазақстан Республикасының салық заңнамаларына сәйкес арнайы салық тәртібі қолданылатын жеке кәсіпкерлер мен заңды тұлғаларға қатысты қолданылды. Алдағы мерзімде Қазақстан Республикасының 2012 жылғы 21 маусымдағы «Қазақстан Республикасының заңсыз жолмен алынған кірістерді және лаңкестікті қаржыландыру мен ақшаны қолма қол алуды заңдастыру мәселелері бойынша бірқатар заңнама актілеріне өзгертулер мен толықтырулар енгізу туралы» Заңына Қазақстан Республикасының 2013 жылғы 5 желтоқсандағы «Қазақстан Республикасының салық салу мәселелері бойынша бірқатар заңнама актілеріне өзгертулер мен толықтырулар енгізу туралы» Заңының қабылдануымен 2014 жылдың 1 шілдесіне дейін ұзартылды.

Алайда, шағын дүкендері мен базарлары бар жеке кәсіпкерлер POS-терминалдарды орнату бойынша талаптарды орындауға асығар емес. Фискальдық органдар тарапынан жағдайды тиісінше бақылау барысында ағымдағы жылы POS-терминалдарды орнату саны көбейеді деп күтуге болатын. Бірақ, 2014 жылдың 2 сәуірінен бастап 2015 жылдың 1 қаңтарына дейін Қазақстанда шағын және орта бизнес (ШОБ) нысандарын тексеруге мораторий жарияланып отырғандықтан төлем кәртiшкелерін пайдалана отырып, төлем қабылдау жүйесін дамыту бәсеңдеуі мүмкін.

Төлем кәртiшкелеріне қызмет көрсету жөніндегі құрал-жабдықтардың әлеуетті нарығы төлем кәртiшкелерімен төлем қабылдауға және сауда құрал-жабдықтарын орнатуға тиіс қызмет көрсетуші немесе сауда мекемелері санымен анықталады. Ақмола облыстық статистика департаментінің деректері бойынша қолма қол ақшасыз есеп жүргізу нарығының әлеуетті қатысушыларының саны 2014 жылдың 1 сәуірінде алты мыңнан астам тіркелген заңды тұлғаларды құрайды. Олардың әлеуетті көлеміне қарай кәсіпорындардың нақтылы қамтылуы 18,5 пайыз болып отыр. Ал, төлем кәртiшкелері нарығының сыйымдылығына қатысты, яғни бұл жерде жағдай керісінше. Мәселен, облыстың жұмыс істейтін тұрғындарының саны 2014 жылдың 1 сәуіріндегі жағдай

бойынша 167,9 мың адамды құраса, шығарылған төлем кәртiшкелерiнiң саны 347,2 мың бiрлiкке жетiп немесе облыстың әр жұмыс iстейтiн тұрғынына 2 кәртiшкеден келiп отыр.

Қазiргi кезде облыстағы екiншi деңгейдегi банкiлермен сауда кәсiпорындары арасындағы жасалатын тиiстi келiсiм-шарт негiзiнде POS-терминалдар орнатылады. Бұл құрал-жабдықтар банкiлермен еш ақысыз негiзде ұсынылып, қызмет көрсетiледi. POS-терминалдар бойынша банкiлердегi қайтарымсыз жағдайларды қанағаттандыруға ең төменгi айналым сомасы айына 500 000 теңгеден бастап құрайды. Мұндай айналым сомасы шағын кәсiпкерлiк нысандар үшін де қолжетiмсiз болып отыр.

Сонымен қатар, POS-терминалдарды өз қаражаты есебiнен сатып алу мүмкiндiгi де байқалып отыр. Бұл жағдайда банкiлер оларды өзiнiң сертификатталған бағдарламаларымен қамтамасыз етiп, қызмет көрсететiн болады. Бiрақ, кәсiпкерлердiң көпшiлiгi құны 57 010-нан 64 000 теңгеге дейiн тұратын POS-терминалдарға тоқтам жасайды.

Өз кезегiнде, POS-терминалдарға балама ретiнде мобилдi эквайринг нарығы айналымы да ақырын-ақырын күш алуда. Ендiгi жерде 6 000 теңгеден 12 000 теңгеге дейiн құны тұратын мобилдi шағын терминалдарды орнату мүмкiндiгi тумақшы. Ол үшін бұл технологиялар көмегiмен транзакцияларды жүргiзуге Android, iOS (iPhone) тұғырнамаларында жұмыс iстейтiн 2 G/3G смартфон, шағын терминал және төлемге қажет банкi картасының өзi қажет. Сонымен бiрге, пайдаланушының белгiлi дайындығы да қажет етiледi. Әсiресе, осы технологиялық жұмыс сипаттамасына байланысты әрекеттердi жасауға және жүктеуге қабiлетi болуы керек. Бүгiнгi таңда «Қазкоммерцбанк» және «Қазақстан Халық банкi» акционерлiк қоғамдары оларды сатуға қойды. Бұл технология жеке кәсiпкерлерге де өте тиiмдi. Бiрiншiден, бағасы өте төмен, екiншiден, төлем қабылдау немесе жүргiзудi телекоммуникация желiсi жоқ жерлерде мобилдi оператор жабу аймағында жүзеге асыра алады.

Осылайша электронды банкiлiк қызметтер нарығы өзiнiң үлкен әлеуетiн иеленедi. Алдағы кезеңде төлем карталарын жаңа технологияларды пайдаланусыз көз алдына келтiрудiң өзi қиын. Мобилдi сервистермен мобилдi төлем жүйелерiн тарату тұрғындар үшін қолма қол ақшасыз қызмет көрсетуге қол жетiмдiлiктi қамтамасыз ету бойынша мәселелердi шешудiң ең бiр басты құралдары болмақшы.

Пайдаланылған әдебиеттер тiзiмi

1. 2012 жылғы 21 маусымдағы №19-V «Қазақстан Республикасының кейбiр заңнамалық актiлерiне заңсыз жолмен алынған кiрiстердi заңдастыруға (жылыстатуға) және терроризмдi қаржыландыруға және ақшаны қолма-қол ақшаға айналдыруға қарсы iс-қимыл мәселелерi бойынша өзгерiстер мен толықтырулар енгiзу туралы» Қазақстан Республикасының Заңы;

2. 2012 жылғы 21 маусымдағы «Қазақстан Республикасының кейбiр заңнамалық актiлерiне заңсыз жолмен алынған кiрiстердi заңдастыруға (жылыстатуға) және терроризмдi қаржыландыруға және ақшаны қолма-қол ақшаға айналдыруға қарсы iс-қимыл мәселелерi бойынша өзгерiстер мен толықтырулар енгiзу туралы» Қазақстан Республикасының Заңына «Салық салу мәселелерi бойынша Қазақстан Республикасының кейбiр заңнама актiлерiне өзгерiстер мен толықтырулар енгiзу туралы» 2013 жылғы 5 желтоқсандағы Қазақстан Республикасы Заңы;

3. Қазақстан Республикасы Үкiметiнiң 2012 жылғы 29 желтоқсандағы № 1743 «Қазақстан Республикасының аумағында жүзеге асыру кезiнде дара кәсiпкерлер немесе заңды тұлғалар өз қызметiн жүзеге асыратын жерлерде төлем карточкаларын пайдалана отырып, төлемдердi қабылдауға арналған жабдық (қондырғы) орнатуды қамтамасыз етуге, сондай-ақ төлем карточкаларын пайдалана отырып, төлемдердi қабылдауға мiндеттi жекелеген қызмет түрлерiн бекiту туралы» Қаулысы;

4. «Төлем карточкалары» Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкiнiң ресми Интернет-қоры;

5. Қазақстан Республикасының Статистика жөніндегі агенттігінің ресми Интернет-қоры.

Қарағанды облысы банк секторының жағдайы және дамуы.

Зейрденова Ә.Б., экономикалық талдау және статистика бөлімінің бастығы.

Қарағанды облысы Қазақстанның экономикалық дамыған аймақтарына жатады. Облыс экономикасының дамуындағы жетістіктер банк секторының тұрақты дамуымен негізделген. Экономикадағы жағымды беталыс, тұрғындардың нақты табыстарының өсуі, тұрғындардың банк секторына деген сенімдерінің артуы, тұрғындардың салымдарын сақтандыру жүйесінің жұмыс істеуінің нәтижесінде банк қызметтеріне сұраныстың артуына мүмкіндік туғызады және соңғы жылдары тұрақты жағымды динамикамен сипатталатын банк бизнесінің дамуын ынталандырады.

Бүгінгі күні банк секторы бұрынғыша еліміздің қаржы секторындағы орасан зор және үстемдік етуші сегменті болып табылады.

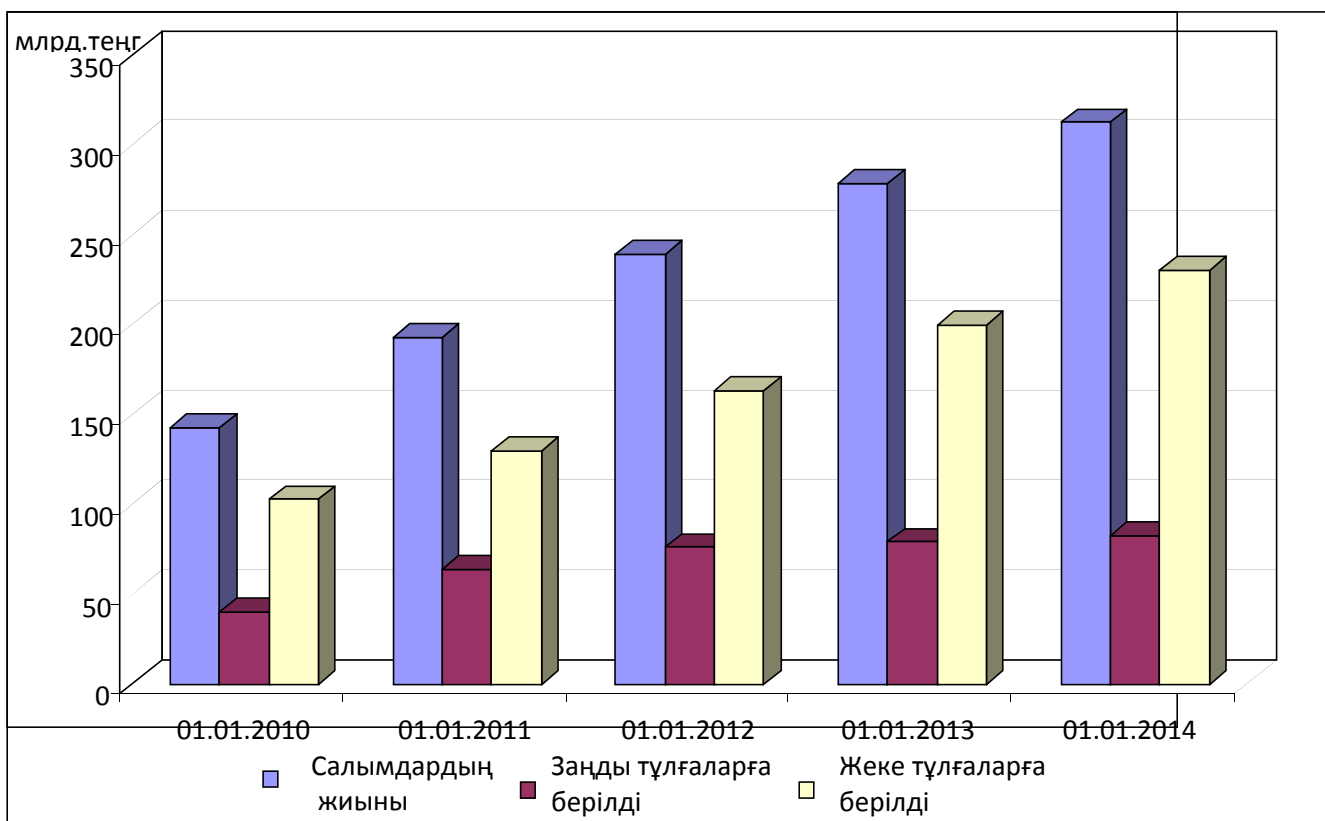
Ең алдымен өтімді ресурстарды алуға бағытталған банктердің депозиттік саясаты депозиттік шарттың қатысушыларына ғана емес, жалпы экономикалық жағдайға қолайлы әсерін тигізуде.

Сыртқы алыс-берістің қысқаруына байланысты банктерді қорландырудың негізгі көзі клиенттерінің депозиттері болып табылады.

Жеке тұлғалардың депозиттері бойынша 5 млн. теңге мөлшерінде кепілдендірілген өтеу сомасының тұрақты негізде сақталуы қарастырылған, қаржылық ұйымдардың тәуекелдерін барынша азайту мәселелері жөнінде заңның қабылдануы, тұрғындардың қаржы секторына деген сенімдерінің артуына себепші болды.

Бұдан басқа, банктердің қорландыру базасын қалыптастыру кезінде ішкі негіздердің тұрақтылығын арттыру, қаржылық жүйенің тұрақтылығын қамтамасыз ету және депозиторлардың мүдделерін қоғау мақсатында, ҚР Ұлттық Банкі үнемі «Қазақстанның депозиттерге кепілдік беру қоры» АҚ капиталдандыруын арттырады. Бүгінгі күні қордың жарғылық капиталы 146,4 млрд. теңгеге артқан.

Қаржы секторының тұрақтылығы және ұлттық валютаның орнықтылығы тұрғындардың банк жүйесіне деген сенімдерінің артуына себепші болды, бұл банктердің ресурстық базасының өсу қарқынымен куәландырады.

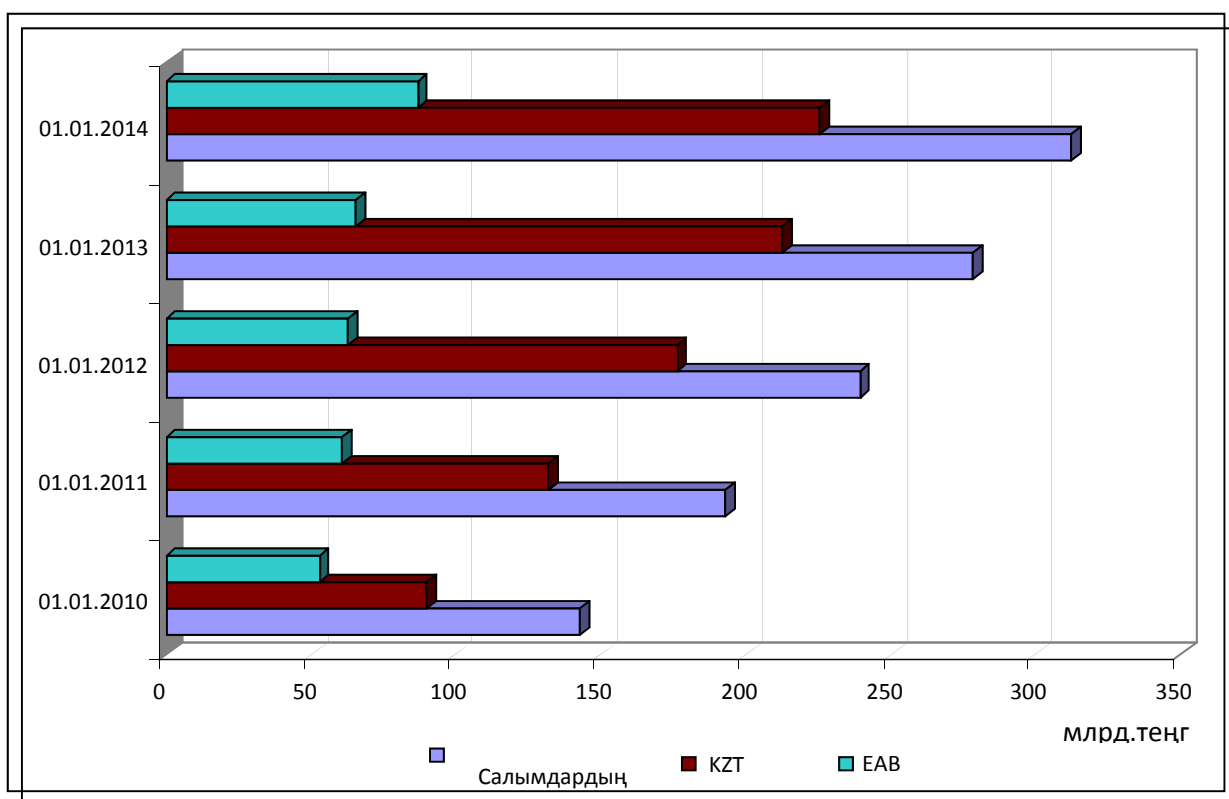

Соңғы 5 жылдың ішінде банк секторы депозиттік базасының тұрақты өсу беталысы бар. Қарағанды облысы бойынша 01.01.2014 ж. тартылған депозиттердің сомасы 01.01.2010 ж. салыстырғанда 2,2 есеге өскен, оның ішінде жеке тұлғалардың депозиттері 2,2 есеге өскен, заңды тұлғалардың депозиттері 2 есеге өскен.

Талдау кезеңінде облыстың депозиттік рыногіндегі негізгі салымшылары жеке тұлғалар болып табылады, олардың депозиттік салымның жалпы көлеміндегі үлесі 67,0% - дан 74,0% дейін ауытқуда.

Жеке тұлғалардың депозиттерінің өсуі бұл екінші деңгейдегі банктердің үнемі тұрғындардың депозиттік рынокте белсенділіктерін арттыруға, түрлі депозиттік бағдарламаларды ұсына отырып, депозиттерді және олардың табыстарын қайтарып беру кепілдіктеріне бағытталған түсіндіру жұмыстарын жүргізудің нәтижесі болып табылады.

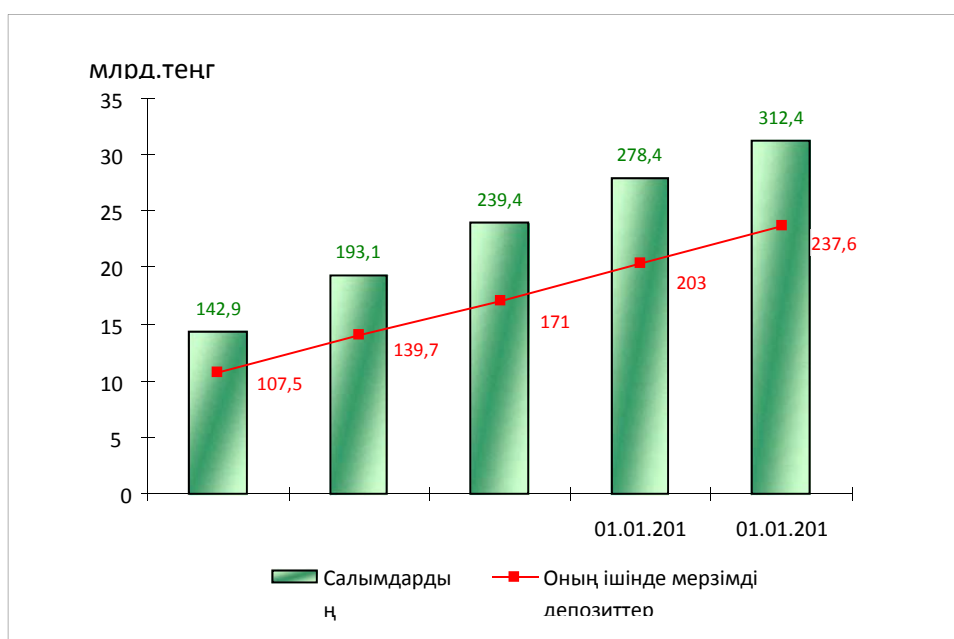
Талдау кезеңінде валюта түрлері бойынша салымдарды таңдау кезінде ұлттық валютадағы салымдарға артықшылық беріледі, бұл ұлттық валюта- қазақстандық теңгеге деген сенімнің жоғары деңгейде екенін айтады.

Депозиттік базаның жалпы көлеміндегі ұлттық валютадағы депозиттердің үлесі 63,0% - дан 76,0% дейін ауытқуда.

Бұдан басқа, шетелдік валютадағы салымдар жылдан жылға өсіп келеді. 01.01.2014 ж. шетелдік валютадағы депозиттердің көлемі 01.01.2010 ж. салыстырғанда 1,6 есеге өскен.

Қайтарып беру мерзімдері бойынша депозиттердің құрылымына талдау жасай отырып, Қарағанды облысы бойынша мерзімді депозиттердің өсу беталысын атап өту қажет.

01.01.2014 ж. депозиттердің жалпы көлеміндегі мерзімді депозиттердің үлесі 76,1% құрайды.

Депозиттер бойынша сыйақының орташа алынған ставкасының өзгеру динамикасы төмендегі көрсеткіштермен сипатталған.

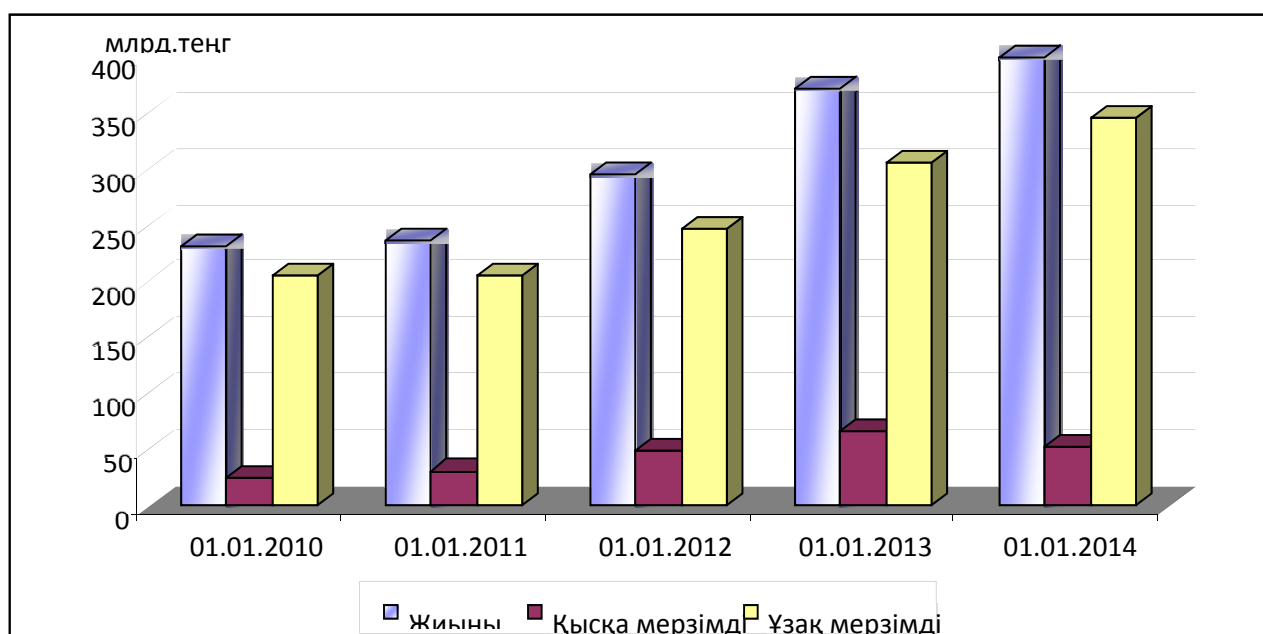
	Жалпы депозиттер бойынша сыйақының орташа алынған ставкасы	Ұлттық валютадағы депозиттер бойынша сыйақының орташа алынған ставкасы	Еркін айырбасталмалы валютадағы депозиттер бойынша сыйақының орташа алынған ставкасы
01.01.2010 ж.	9,6	10,6	8,4
01.01.2011 ж.	8,9	9,9	7,2
01.01.2012 ж.	7,8	8,6	6,2
01.01.2013 ж.	7,1	7,9	5,1
01.01.2014 ж.	6,7	7,8	4,5

Пайыздарды азайту, салым көлемінің төмендеуіне ықпалын тигізбегенін атап өту қажет.

Бүгінгі күні депозиттік рыноктің қаржы нарығындағы серпінді сегменті екенін сенімділікпен айтуға болады, оның ары қарай сапалы және санды дамуы үшін әлеуеті бар.

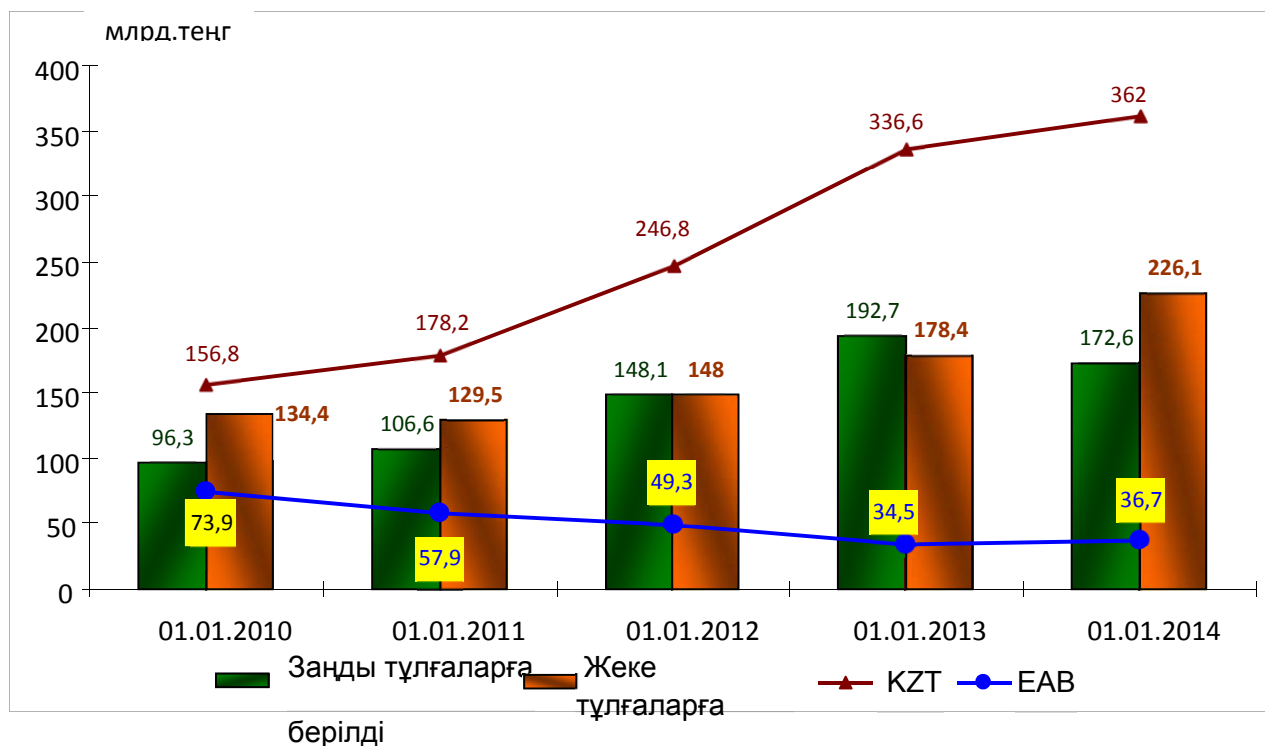
Ресурстық базаның қарқынды өсуінің арқасында облыстың банк секторындағы кредиттік белсенділігі жоғары деңгейде сақталуда.

Банк кредиттері, инвестициялық ресурстардағы экономиканы қанағаттандырудың басты көзі болып табылады.

Соңғы 5 жылда облыс бойынша екінші деңгейдегі банк филиалдарының кредиттік салымдарының өзгерісті талдауы, кредиттеу көлемінің едәуір өскенін көрсетеді. Яғни, Қарағанды облысы бойынша 01.01.2014 ж. көлем 01.01.2010 ж. салыстырғанда 1,7 есеге өскен.

Осы диаграммалар ұзақ мерзімді кредиттеу көлемінің өсу беталысы туралы куәландырады, 2010 ж. басымен салыстырғанда 1,7 есеге өскен. Кредиттеудің жалпы көлеміндегі ұзақ мерзімді кредиттердің үлес салмағы 86,6% құрайды.

01.01.2014 ж. заңды тұлғаларға берілген несиелер 2010 ж. басымен салыстырғанда 1,8 есеге өскен, жеке тұлғаларға берілген несиелер 1,7 есеге өскен.

Берілген заемдардың жалпы құрылымында жеке тұлғаларға берілген несиенің үлес салмағы 56,7% құрайды.

01.01.2014 ж. заңды тұлғаларға берілген несиелердің үлес салмағы 01.01.2010 ж. 41,7% салыстырғанда 43,3% өскен.

Ұлттық валютада берілген несиелердің едәуір сұранысқа ие болғанын атап өту қажет. Шетелдік валютадағы несиелер бойынша көлемнің қысқарғаны байқалды.

01.01.2014 ж. теңгелік несиелердің үлес салмағы 01.01.2010 ж. 68,0% салыстырғанда 90,8% өскен.

Облыста шағын кәсіпкерліктің субъектілерін несиелеу белсенді дамуда.

Банктердің ұсынатын түрлі несиелеу бағдарламалары, шағын кәсіпкерліктің субъектілерімен өзара тиімді ынтымақтасуға мүмкіндік береді.

01.01.2014 ж. шағын кәсіпкерліктің субъектілері бойынша берешек 01.01.2010 ж. салыстырғанда 1,0%, 60,2 млрд. теңгеге төмендеген, бұл аймақ экономикасындағы несиелердің жалпы көлемінің 15,1% құрайды.

01.01.2014 ж. экономикадағы салалар бойынша жеке еңбек қызметі, сауда және өнеркәсіп белсенді несиеленген.

2 Кесте (%)

	01.01.10 ж.	01.01.11 ж.	01.01.12 ж.	01.01.13 ж.	01.01.14 ж.
Өнеркәсіп	4,7	8,7	18,7	12,7	14,4
Ауыл шаруашылығы	0,8	0,8	0,5	2,1	1,4
Көлік	0,8	0,6	2,5	3,7	2,3
Байланыс	0,1	0	0,6	0,5	0,2
Құрылыс	5,5	6,8	2,7	6,2	3
Сауда	32,1	28,7	23,7	21,9	15,1
Жеке еңбек қызметі	44,6	43,3	45	44,6	54,5
Басқа салалар	11,4	11,1	6,3	8,3	9,1

Экономика салалары бөлігінде едәуір берілген несиелердің бөлігі жеке еңбек қызметіне және өнеркәсіпке тиесілі, олардың көлемі 2,1 есеге және 5,2 есеге өскен. Алайда сауда саласын несиелеу 2010 ж. басымен салыстырғанда 20% төмендеген.

Банктердің несиесі бойынша мерзімі өтіп кеткен берешектердің динамикасын талдасақ, оның тұрақты өсу беталысын атап өту қажет.

Аймақтағы мерзімі өтіп кеткен берешектің сомасы 2010 ж. басымен салыстырғанда 2 есеге өскен, 01.01.2014 ж. 40,9 млрд.теңгені құрайды, бұл ретте барлық мерзімі өтіп кеткен берешектің 49,4% жеке тұлғаларға тиесілі.

Облыстың кредиттік рыногінде тұрғындарды тұтынушылық несиелеу жүйесінің белсенді дамуы байқалады. Соңғы 5 жылда рынок 2,4 есеге өскен және 01.01.2014 ж. 129,7 млрд.теңге деңгейін жеткен.

Облыс банктерінің ипотекалық несиелеудің дамығанын атап өту қажет.

01.01.2014 ж. тұрғын үйді сатып алуға және құрылысына берілген несиелер бойынша берешектердің жалпы сомасы 54,8 млрд. теңгені құрайды. Осы көрсеткіш 2010 ж. ұқсас мерзімімен салыстырғанда 1,5 есеге өскен, бұл ипотеканың нарық талаптарында тұрғын үй саласына инвестицияларды тартудың едәуір тиімді тәсілі болып табылатынын растайды.

Жалпы алғанда Қарағанды облысы банк секторының тұрақты дамуын атап өту керек. Депозиттік рыноктың дамуымен қатар, берілген несиелердің көлемі едәуір өскен, бұл маңызды, себебі банктердің несиелері инвестициялық ресурстардағы экономиканы қанағаттандырудың басты көзі болып табылады. Ресурстық базаның қарқынды өсуіне байланысты облыстың банк секторындағы несиелеу белсенділігі жоғары деңгейде болмақ.

Алматы облысындағы уәкілетті ұйымдардың айырбастау пункттерінің қызметі

*Жакупов Е.Н. – «ҚР Ұлттық Банкі» Алматы облыстық филиалының
валюталық операцияларды бақылау бөлімінің бастығы*

Уәкілетті ұйымдар – қызметінің жалғыз түрі шетел валютасымен айырбастау операцияларын ұйымдастыру болып табылатын Қазақстан Республикасының заңнамаларына сәйкес құрылған заңды тұлғалар. Шетел валютасымен айырбастау операцияларын ұйымдастыру қызметін жүзеге асыруға лицензияны уәкілетті ұйымдарға Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі береді.

Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі валюталық реттеудің негізгі органы ретінде шетел валютасымен айырбастау операцияларын ұйымдастыру қызметін жүзеге асыру тәртібі мен талаптарын белгілейді.

Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі Төрағасының 2013 жылғы 6 мамырдағы №181 бұйрығымен бекітілген «Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі» РММ Алматы облыстық филиалы (бұдан әрі - Филиал) туралы ережеге сәйкес Алматы облысында тіркелген уәкілетті ұйымдар үшін шетел валютасымен айырбастау операцияларын ұйымдастыру жөніндегі қызметті жүзеге асыруға лицензияларды Филиал береді. Қазіргі кезде лицензиялар «Е-лицензиялау» мемлекеттік деректер базасы» ақпараттық жүйесі арқылы электрондық форматта беріледі.

Уәкілетті ұйымдардың құрылуы және олардың жұмыс істеу тәртібінің талаптары ҚР Ұлттық Банкі Басқармасының 2006 жылғы 27 қазандағы №106 қаулысымен бекітілген Қазақстан Республикасында шетел валютасымен айырбастау операцияларын ұйымдастыру ережесімен (бұдан әрі - Ереже) белгіленеді.

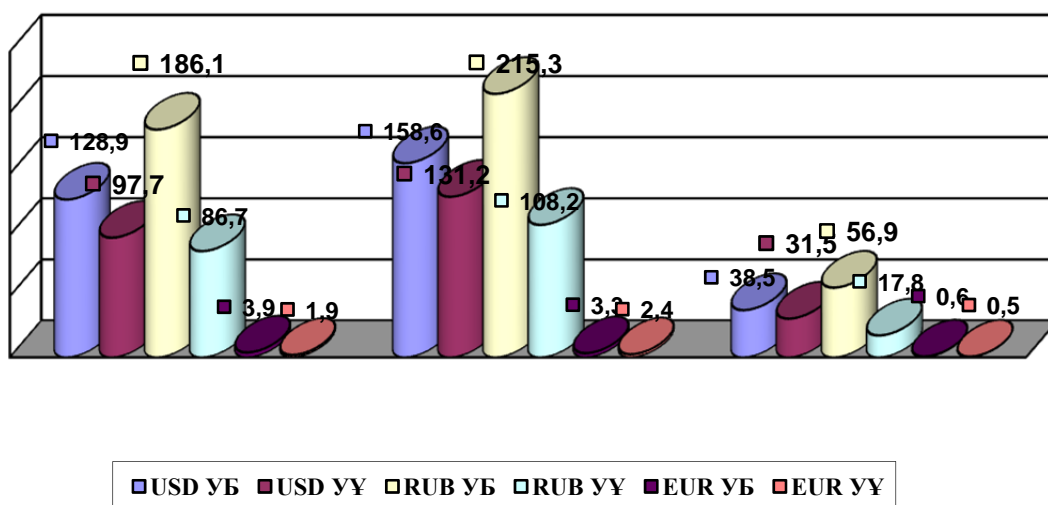
Филиалдың (2001 ж.) жұмыс істеу кезеңінде шетел валютасымен айырбастау операцияларын ұйымдастыру қызметін жүзеге асыруға 73 лицензия берілді.

2014 жылғы 1 сәуір жағдайы бойынша Алматы облысында 44 уәкілетті ұйым және уәкілетті ұйымның 4 филиалы жұмыс істеуде, Алматы облысында тіркелген айырбастау пункттерінің жалпы санының 75 немесе 36,9% құрайды.

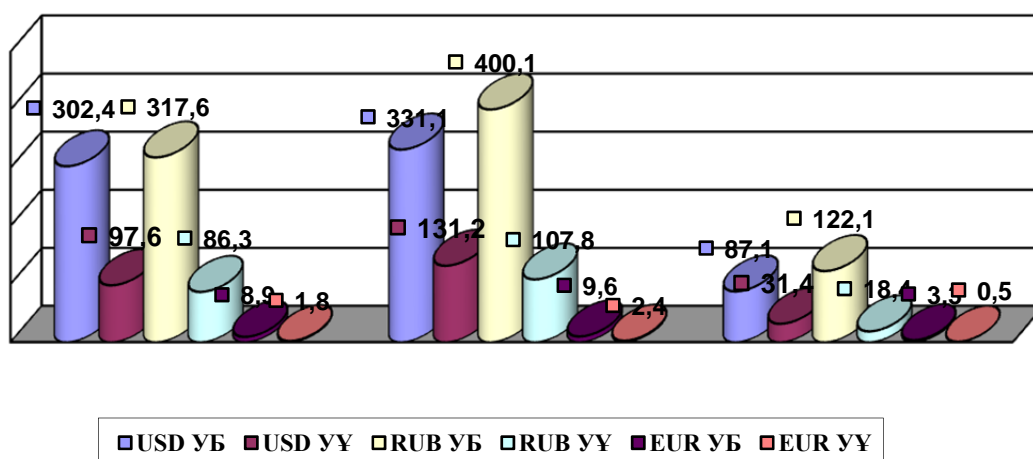
Уәкілетті ұйымдардың айырбастау пункттерінің негізгі бөлігі облыс орталығы шоғырланған - Талдықорған қаласында 21 пункт орналасқан, облыстағы уәкілетті ұйымдардың айырбастау пункттерінің жалпы саны 28% құрады, Қарасай ауданында – 20 немесе 26%, Қапшағай қаласында – 12 немесе 16%. Қалған біршама айырбастау пункттері Талғар, Іле, Еңбекшіқазақ және басқа да аудандарда орналасқан.

Уәкілетті ұйымдардың шетел валютасымен айырбастау операциялар көлемі жөніндегі есептерін талдай отырып, уәкілетті ұйымдар мен банктердің айырбастау пункттерімен жүзеге асырылатын шетел валютасын сатып алу үлесі тең. Сөйтіп, 2013 жылы АҚШ долларын сатып алу жалпы көлемі 289,8 млн. АҚШ долларын құрады, оның ішінде уәкілетті ұйымдардың айырбастау пункттері арқылы 131,3 млн. АҚШ доллары немесе 45,3% сатып алынды. Ал сату бойынша банктердің айналымы уәкілетті ұйымдардың айналымынан жоғары. АҚШ долларын сату жалпы көлемі 2013 жылы 462,3 млн. АҚШ долларын құрады, оның ішінде уәкілетті ұйымдардың айырбастау пункттері арқылы 131,2 млн. АҚШ доллары немесе 28,4% сатылды. Банктердің айырбастау пункттерінде шетел валютасын сатып алу көлемі уәкілетті ұйымдардың айырбастау пункттерінен артып отыр, бұл көрсеткіш халықтың банктерге деген сенімділігінің жоғарылығын көрсетті.

Алматы облысы бойынша айырбастау пункттерінің шетел валютасын сатып алу көлемі (млн. бірл)

Алматы облысы бойынша айырбастау пункттерінің шетел валютасын сату көлемі (млн. бірл)

Еліміздің экономикасы үшін айырбастау бағамының маңыздылығын ескере отырып, соңғы жылдары Ұлттық Банктің валюталық саясаты АҚШ доллары үшін 145-155 теңге шегіндегі деңгейді сақтауға бағытталған еді, бұл коридор 2009 жылғы ақпан айынан - 2014 жылғы ақпан айына дейін қолданылды.

Бірақ, ҚР Ұлттық Банкі 2014 жылғы 11 ақпанда бұрынғы деңгейдегі теңгенің айырбастау бағамын қолдаудан, валюталық интервенция көлемін төмендетуден, теңгенің айырбастау бағамын қалыптастыру барысына кірісуді азайтудан бас тартуға шешім қабылдады. Мамандардың болжамы бойынша бір АҚШ доллары үшін жаңа бағам деңгейі 185 (+/-3) теңге шегінде белгілену қажет болды.

Қазақстанда 2014 жылғы 11 ақпаннан бастап 2005 жылғы 13 маусымдағы № 57-III «Валюталық реттеу және валюталық бақылау туралы» ҚР Заңының 32-бабымен көзделген арнайы валюталық режим енгізілді. Ерекше режим еліміздің экономикалық қауіпсіздік қатерін жоюға, қаржы жүйесінің тұрақтылығы үшін жағдайларды жасауға бағытталған валюталық реттеу шараларын қарастыратын валюталық операцияларды жүргізетін ерекше режим. Резиденттер мен резидент еместердің валюталық құндылықтарды пайдалануға байланысты операцияларды жүргізуге жеке валюталық шектеулерді енгізуді қарастырады. Арнайы валюталық режим, оны енгізуге негіз болған жағдайларды жою мақсаты үшін

қолданылатын уақытша шара болып табылады. Арнайы валюталық режим талаптары бұзылған жағдайда әкімшілік жауапкершілікке тарту қарастырылған.

Уәкілетті банктер мен уәкілетті ұйымдардың айырбастау пункттерінде шетел валютасымен айырбастау операциялары бойынша алыпсатарлықты болдыртпау мақсатында ҚР Ұлттық Банкінің Басқармасы 2014 жылғы 11 ақпанда №18 «Айырбастау пункттері арқылы жүргізілетін операциялар бойынша шетел валютасын теңгеге сатып алу бағамының сату бағамынан ауытқу шектерін белгілеу ережесін бекіту туралы» қаулысын қабылдады.

Осы Ережеге сәйкес аутқу шектері :

- 1) АҚШ доллары үшін - 2 теңгеден;
- 2) еуро үшін – 3 теңгеден артпауы тиіс.

Айырбастау пункттері арқылы жүргізілетін операциялар бойынша шетел валютасын теңгеге сатып алу бағамының сату бағамынан ауытқу шектері 2014 жылғы 11 ақпаннан бастап қоса алғанда 2014 жылғы 31 желтоқсан аралығында белгіленеді.

Жоғарыда аталған қаулыны уәкілетті ұйымдардың назарына оперативтік жеткізу мақсатында 2014 жылғы 12 ақпанда Филиалда уәкілетті ұйымдардың басшыларымен өткізілген семинар жергілікті телеарна арқылы көрсетіліп, облыстық бұқаралық ақпараттық құралдарда жарияланды.

Теңгенің құнсыздану себеп-салдарын жеңу үшін Ұлттық Банкті қоса алғанда, барлық мемлекеттік органдар аймақтардағы жайды тұрақтандыру жұмыстарын жүргізді.

Қойылған міндеттерді орындау шеңберінде Алматы облысында арнайы штаб құрылды, штаб құрамына Филиал қызметкерлері де енгізілді, әлеуметтік маңызы бар тауарларға себепсіз бағаны көтеруге жол бермеу жөнінде іс-шаралар жоспары құрастырылды. Тұрғындар арасында тәулік бойы түсіндірме жұмыстарын жүзеге асырылды, тұрақты түрде мониторинг жүргізілді, шағын топтар оперативті жұмыс істеді.

Айырбастау пункттердің жұмысындағы бұзушылықтарды байқаған азаматтардың өтініштерін қабылдау үшін Филиалда «жедел желі» ашылды. Жеке тұлғалардың айырбастау пункт жұмысына қатысты шағымдары жоспардан тыс тексеру жүргізуге негіз болып табылады.

Ақпан айынан бастап Филиал облыстың айырбастау пункттерінде белгіленген валюта бағамдарына күнделікті мониторинг жүргізіп отырды. Осы кезеңде барлық уәкілетті ұйымдар АҚШ доллары бағамы бойынша ұсынылған 2 теңгелік маржаны және еуро бойынша ұсынылған 3 теңгелік маржаны қатаң сақтап отырды.

Филиал валюталық заңнамалар талаптарын сақтау бойынша уәкілетті ұйымдардың қызметіне тұрақты түрде жоспарлы тексерулерді жүзеге асырып келеді. 2013 жыл бойы және 2014 жылғы 1-тоқсан кезінде уәкілетті ұйымдардың қызметіне 17 тексеру жүргізді. Жүргізілген тексерулердің нәтижесі бойынша уәкілетті ұйымдардың Қазақстан Республикасында айырбастау операцияларын жүзеге асыру ережесінің нормаларын сақтай отырып, қызмет атқаратындығы дәлелденді. Уәкілетті ұйымдарды рұқсат етілмеген шараларды қолдануға немесе уәкілетті ұйымдардың лицензияларын қайтаруға негіз болатын өрескел бұзушылықтар байқалған жоқ.

Уәкілетті ұйымдарды сатып алу және сату арасындағы ауытқулар шегін сақтамаған уәкілеттер ұйымдар болған жоқ, Филиалға айырбастау пункттердің қызметіне қатысты шағымдар түскен жоқ.

Филиал облыстың валюта нарығындағы жағдайды күнделікті бақылауға алып отыр. Валюта бағамдарының мониторинг нәтижелері ҚР Ұлттық Банктің орталық аппаратына және жергілікті атқару органдарына жіберіліп отырды. Бүгінгі таңда айырбастау пункттерінде АҚШ долларын сату бағамы 183 теңгеден аспайды.

Қорытындылай келе, құнсыздану кезінде Ұлттық Банктің валюта нарығында алыпсатарлықты болдыртпауға бағытталған жұмыстарының тиімділігі дәлелденді, ал Филиал уәкілетті ұйымдардың жалпы қызметіне тиісті бақылау жүргізе алатындығын толығымен дәлелдеп шықты.